

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини

Факультет соціальної та психологічної освіти

Кафедра психології

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

освітній ступінь магістр

на тему

**СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ АГРЕСИВНОЇ
ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖАХ INTERNET**

Виконала: здобувачка II курсу, 264 групи
спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійна програма «Психологія»

Гринюк Н.Л.

Керівник: кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Вахоцька І.О.

Рецензент: доктор педагогічних наук,
професор Кравченко О.О.

Умань 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.....	6
1.1. Соціально-психологічні проблеми дослідження агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.....	6
1.2. Аналіз понять «агресія» та «кіберагресія» у сучасній психологічній науці.....	10
1.3. Особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.....	41
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ.....	47
2.1. Система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет.....	47
2.2. Теоретико-методологічні основи та принципи профілактики і корекції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет	61
2.3. Соціально-психологічні програми редукції агресивної поведінки молоді в мережах Інтернет.....	67
2.4. Профілактика кіберагресії та надання психологічної допомоги її жертвам Інтернет-засобами.....	74
ВИСНОВКИ.....	83
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	85

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сучасні інформаційні технології істотно збільшили можливості міжособистісного і масового спілкування в мережі *Інтернет*, створили віртуальне середовище для різного виду *online*-спілкування, основу якого становить молодіжна спільнота, котра дедалі більше віддає перевагу різним формам «кібер-стосунків» натомість реальному спілкуванню. При цьому взаємодія здійснюється за допомогою різноманітних сервісів: форумів, блогів, *Internet*-щоденників, групових *Internet*-ігор, соціальних мереж тощо.

Разом з тим виникли нові види і форми агресивної поведінки молоді в мережі *Інтернет*: флеймінг, наклеп, гепіслепінг, тролінг, соціотехніка, кіберпереслідування та ін. Вони досить різноманітні і недостатньо вивчені. Для таких агресивних дій молоді є багато термінів, дефініції яких не однозначні, не точні та не відображають ні причин агресії, ні її особливостей. Наприклад, *cyber-aggression*, *cyber-bullying*, *cyber-harassment*, *electronic aggression*, *online* або *Internet bullying*, *online-aggression*, *online-harassment* та ін., що зазвичай відбивають індивідуальні особливості дослідників і не мають аналогів в українській мові. Основними негативними наслідками таких форм агресивної поведінки молоді в мережі *Інтернет* (кіберагресії) для жертви є депресія, стрес, гнів, суїцид.

Це потребує аналізу та перегляду відомих психологічних теорій і моделей агресії (А. Бандура, А. Басс, Р. Берон, В. Кемпф, Н. Левітов, К. Лоренц, З. Фрейд, К. Хорні, Л. Хьюсманн), вивчення динаміки розвитку мережі *Інтернет* і віртуальних соціальних груп (віртуальних спільнот) як соціально-психологічних об'єктів, виявлення основних проблем і завдань дослідження феномену молодіжної агресії в мережі *Інтернет*. Слід визнати, що є суперечність між необхідністю редукції молодіжної кіберагресії, запобігання їй та недостатнім рівнем наукового і методичного дослідження даних питань

(М. Ттофі, Д. Фаррінгтон, А. Болдрі). Це дозволяє констатувати наявність проблеми і робить актуальним проведення досліджень у зазначеному напрямі.

Тому можна стверджувати, що обрана проблема є актуальною, має соціальну значущість і потребує теоретико-методологічного вивчення. Це і зумовило вибір теми дослідження: **«Соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді у мережах Internet»**.

Об'єкт дослідження – агресивна поведінка молоді в мережі Інтернет.

Предмет дослідження – система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в кіберпросторі (мережі Інтернет).

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати та експериментально дослідити соціально-психологічні чинники, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет, а також рекомендувати систему корекційних засобів редукції агресивної поведінки молоді у кіберпросторі та запобігання їй.

Досягнення поставленої мети здійснюється розв'язанням таких основних завдань дослідження:

1) провести систематизований теоретико-методологічний аналіз досліджень агресивної поведінки молоді як у реальному, так і в кібернетичному просторах та визначити стан її розробки;

2) виділити та емпірично дослідити систему соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет;

3) запропонувати систему корекційних засобів редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі) та запобігання їй.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань використано комплекс методів:

– *теоретичні методи*: теоретичний аналіз, методи системного аналізу і загальної теорії систем, систематизація, узагальнення;

– *емпіричні методи*: спостереження, анкетування; констатувальний експеримент, методики діагностики показників і форм агресії А. Басса-А. Дарки; опитувальники «Молодь і агресивна поведінка в мережі Інтернет»,

«Учитель і агресивна поведінка молоді в мережі Інтернет» та «Батьки й агресивна поведінка молоді в мережі Інтернет».

Організація і база дослідження. Дослідження проводилося серед студентів I–IV курсів спеціальності «Психологія» Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Загальна кількість респондентів становить 60 осіб.

Практичне значення отриманих результатів полягає в рекомендації: системи корекційних засобів редукції агресивних проявів молоді в кіберпросторі та запобігання їм, яка може використовуватися практичними психологами з метою профілактики та редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет;

Основні теоретичні і практичні положення та результати дослідження висвітлені в збірнику матеріалів XII-тої Всеукраїнської наукової Інтернет-конференції «Актуальні питання психології: теорія, методика, практика». Умань, 2023.

Структура та обсяг магістерської роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ ПРОБЛЕМИ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

1.1. Соціально-психологічні проблеми дослідження агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет

У психології дослідженням загальних проблем молоді приділяється істотна увага, що знайшло своє відображення у великій кількості різного виду публікацій, монографій, навчальних посібників тощо. Прикладами можуть служити роботи Н. Ф. Головатого, І. В. Шаповаленко, С. Д. Максименко, Л. Г. Терлецької, Г. В. Циганенко та ін. [6,18. 39].

Проблеми молоді мають глобальний, загальнолюдський характер і досліджуються багатьма науками: філософією, історією, політологією, психологією, соціальною психологією, педагогікою та ін. [6], – що природним чином привело до різноманіття підходів у дослідженнях, точок зору на поняття «молодь», особливо в питаннях вікових меж.

Наприклад, ООН і ЮНЕСКО відносять до молоді юнаків і дівчат у віці від 17 до 25 років. У США соціологи період молодості розглядають у діапазоні від 12 до 24 років. Згодом у результаті акселерації та ускладнення процесів соціалізації вікові межі молоді істотно розширилися: нижня становить 14–16 років, верхня 25–35 років, що пов'язано зі специфікою країни.

Згідно із законом України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» [10] молоддю є громадяни України віком від 14 до 35 років. Цих меж також дотримуються провідні вчені, котрі спеціалізуються на проблемах молоді, наприклад Н.Ф. Головатий та ін. [6]. Ці вікові межі та основні періоди життя молоді ґрунтуються на врахуванні особливостей психологічного розвитку людини. Тому дослідники виділяють такі найбільш істотні особливості молоді: фізіологічні, психологічні, вікові і соціальні [6].

Нинішня молодь дедалі більше репрезентує себе як деяка особлива соціальна група суспільства, зі своєю «молодіжною культурою», що великою мірою формується під впливом мережі Інтернет, а з іншого боку – страждає від більшості нерозв'язаних специфічних проблем (самотійності молоді, підготовки до життя й усвідомлених дій, алкоголізму, наркоманії, агресивної і суїцидальної поведінки). У ряді випадків невирішеність цих проблем призводить до деформації психіки молоді, появи нових видів девіантної поведінки в мережі Інтернет, інтернет-адикції та сучасних форм молодіжної агресії в мережі Інтернет – кіберагресії.

З позицій завдань дослідження найбільш прийнятним є таке трактування поняття «молодь»: «Молодь – це відносно велика соціально-демографічна група, що виділяється на основі сукупності вікових характеристик, особливостей соціального стану, соціально-психологічних властивостей, які визначаються суспільним ладом, культурою, закономірностями соціалізації та виховання в даному суспільстві» [6].

Наведена дефініція терміна «молодь», як і решта [6], не враховує виникнення нового явища – молодіжної інтернет-культури і пов'язаного з цим явищем ефекту віртуального Колізею [46], що вимагає аналізу досліджень з проблем агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет (кіберпростору).

Окремі проблеми агресивної поведінки молоді розглядали в дисертаційних дослідженнях українські вчені І.Ф. Федух [34], О.О. Мізерна [20], О.П. Лящ [16], І.С. Мазоха [17], О.Ю. Дроздов [7] та ін. Спробу сформулювати проблеми дослідження молодіжної агресії в явному вигляді для реального простору зроблено в дисертаційній роботі С.Г. Шебанової [40], де виділено чотири основні проблеми: 1) необхідність об'єктивізації сфери вітальних інтересів людини; 2) суб'єктивна інтерпретація зовнішніх дій як загрозливих; 3) антиципація погрози; 4) суб'єктивна оцінка достатності або недостатності дій для захисту вітальних інтересів [40]. На думку авторки, подолання суперечностей в інтерпретації суті розглянутих проблем є

перспективним для розв'язання загальних проблем психології агресії людини [40].

Відомі також спроби виділити проблеми дослідження молодіжної агресії в мережі Інтернет (кіберпросторі). Проте соціально-психологічні проблеми дослідження агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет у названих роботах не розглядалися.

Усе це потребує формалізації основних проблем, наукового обґрунтування і вибору напрямів і завдань дослідження молоді, серед яких особливе місце посідають проблеми абсолютно нового феномену – агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Тому проводилися численні дослідження, присвячені ментальній репрезентації молоддю мережі Інтернет. Так, на замовлення Інтернет асоціації України (ІНАУ) компанія InMind провела дослідження українського сегменту мережі Інтернет [1]. З нього випливає, що станом на початок другого півріччя 2021 року 72% респондентів є регулярними користувачами Інтернету і користуються ним на щоденній основі не менше ніж 3 години. Ще 13% користуються Інтернетом нерегулярно – 2-3 години на тиждень і рідше. Не користуються інтернетом узагалі 14% респондентів.

Якщо серед наймолодших респондентів у віці до 30 років 97% користуються інтернетом щодня і лише 0,3% стверджують, що не користуються, то серед 70-річних і старших ці показники становлять, відповідно, 22% і 59%.

Отже, більше ніж половина користувачів мережі Інтернет в Україні – це молодь.

З інших відомих численних досліджень ментальної репрезентації молоддю мережі Інтернет наведемо тільки основні результати, найбільш значимі з позицій дослідження: Інтернет захопив молодь (дані TNS Web Index [84]); 45 % молодих людей зізналися, що не можуть жити без Інтернету (за даними Microsoft і Synovate [22]); молодь прирівняла Інтернет до їжі й повітря (результати міжнародного дослідження компанії Cisco [23]);

п'ятикласниця наклала на себе руки, коли батьки «відлучили» її від комп'ютера і доступу в Усесвітню павутину [26] та ін.

Проведений аналіз досліджень молодіжної агресії, її різних форм, а також системної ментальної репрезентації мережі Інтернет показує наявність суперечності між необхідністю запобігання молодіжній кіберагресії і (або) її редукції та недостатнім рівнем наукового і методичного дослідження цих питань. Це дозволяє констатувати наявність ряду проблем і робить актуальним проведення досліджень у цьому напрямі.

Серед них можна виділити основну і допоміжні проблеми.

Проблема 1 (основна). Пов'язана з відсутністю загальної теорії, конструктів та моделей агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі).

Із цією проблемою тісно пов'язані названі нижче допоміжні проблеми.

Проблема 2. Не формалізовано понятійний апарат агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Проблема 3. Не сформульовано соціально-психологічні чинники, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет, відсутня їх класифікація та не з'ясовано їхній вплив на індивіда.

Проблема 4. Пов'язана з редукцією агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Проблема 5. Пов'язана з психологічною допомогою об'єктам (жертвам) кіберагресії.

Отже, з розглянутих специфічних особливостей молоді, її ментальної репрезентації мережі Інтернет і властивостей кіберпростору та сформульованих основних проблем агресивної поведінки молоді, впливає необхідність проведення досліджень у зазначених напрямках, що дозволить розробити теоретичні основи та моделі кіберагресії, запропонувати систему заходів щодо редукції агресивності молоді, а також надання психологічної допомоги об'єктам кіберагресії.

У роботі буде розв'язуватися проблема дослідження соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді у кіберпросторі.

1.2. Аналіз понять «агресія» та «кіберагресія» у сучасній психологічній науці

Феномен агресії, агресивна поведінка людини, характеризується надзвичайною складністю, великою кількістю чинників, що визначають агресію та форми її прояву. Це особливо яскраво виражається в сучасному суспільстві, побудованому на інформаційних технологіях, у якому дедалі більшої популярності набувають Інтернет-спільноти (соціальні мережі Інтернет), об'єднуючи людей за різними інтересами. Значно розширились можливості міжособистісного спілкування, що призвело до особливих форм прояву агресії – кіберагресії («cyber-aggression»), перенесення агресивної поведінки та проявів агресії з реального світу (простору) в кіберпростір (соціальні мережі Інтернет та ін.) і навпаки .

У нових реаліях виникає потреба: 1) в уточненні змісту і значення понять «агресія» і «кіберагресія» («cyber-aggression»); 2) уточненні категоріального апарату, пов'язаного ними; 3) виявленні істотних термінологічних відмінностей і нюансів у їх використанні.

Як справедливо зазначалось, «розвиток досліджень агресії та насильства вимагатиме постійної роботи по уточненню використовуваних понять, їх більшої диференційованості й точності». У монографії провідного дослідника в галузі психології агресії Л. Берковіца також наголошується: «Перший крок, який потрібно зробити, щоб зрозуміти суть агресії, полягає в тому, щоб знайти ясне і точне формулювання цього терміна» [2].

Тому можна стверджувати, що існує об'єктивна необхідність аналізу, уточнення дефініцій термінів «агресія» і «кіберагресія», а також їх категоріального апарату, що дозволить чіткіше обмежити ділянку

дослідження, виділити наявні завдання, усвідомити можливості їх розв'язання.

Протягом усього часу вивчення феномена агресії робилися численні спроби її визначити, критика яких триває й сьогодні, а багатозначність терміна «агресія» ускладнює проведення досліджень цього феномена. Коментуючи ситуацію, що склалася, Р. Кернс (R. Cairns,) писав: «Навряд чи що-небудь важче визначити в психології, ніж агресію» [71; 4]. Тому дослідженню феномена агресії та визначенню цього поняття в психології присвячено велику кількість монографій, оглядових публікацій, дисертаційних робіт [2; 52; 53]. Якнайповніший аналіз поняття «агресія» та його категоріального апарату подано в роботах Д. Річардсона, Р. Берона, К. Лоренца, Е. Фромма, В. Холлічера, К. Бютнера та багатьох інших [5; 25; 37; 60], у дисертаційних дослідженнях як зарубіжних, так і вітчизняний учених [13; 53].

Великий внесок у дослідження агресії зробили зарубіжні вчені А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Джин, Е. Доннерштейн, К. Мойер, Дж.П. Скотт, А. Сторр, С.Фешбек та ін. [5; 15; 37; 38; 45]. Розглянемо основні підходи до дефініції понять «агресія» та елементів їх понятійного апарату.

У монографії Р. Берона і Д. Річардсона «Агресія» [5] розглядаються основні визначення і теорії агресії, а також відмічаються складнощі у визначенні феномена агресії. У ній виділено два основних, найбільш важливих, на думку авторів, напрями для аналізу: 1) людська агресія; 2) агресія як форма соціальної поведінки.

Е. Фромма [37] також звернуто увагу на багатозначність терміна «агресія», що викликає плутанину в літературі. У своїй роботі Е. Фромм вживає слово «агресія» стосовно поведінки, пов'язаної із самообороною, реакцією у відповідь на загрозу (доброякісна агресія), а бажання руйнувати, прагнення людини до абсолютного панування (злякісна агресія) відносить до особливої групи й називає «деструктивність» і «жорстокість».

У монографії Л. Берковіца [2] проведено аналіз визначень терміна «агресія», введено поняття емоційної агресії, а також визначено агресивність як готовність до агресивних дій.

Р. Френкін [25] розглядає види агресії, які можна виділити у тварин і людини, а також традиційні визначення агресії в психології; окрім цього, вводиться робоче визначення агресії з позицій ключової потреби в контролі.

Порівняльний аналіз визначень «агресія» і «насильство» («violence») проведено в дисертаційному дослідженні Р. Дуглас (R. Douglas) [53], де показано, що ці терміни часто використовуються як взаємозамінні, проте між ними є істотна різниця, а також у ряді дисертаційних досліджень вітчизняних психологів (І.Ф. Федух, С.Г. Шебанова, О.О. Мізерна, О. П.Лящ, І.С. Мазоха, С.Л. Кравчук, А.Е. Мелоян та ін. [13]), у яких застосовувався «традиційний» підхід, аналогічний роботам зарубіжних дослідників.

Проведений аналіз основних досліджень проблеми дефініцій агресії показав, що в більшості робіт [2; 45; 52; 53], як правило, використовується вибіркоче або механічне виділення і перерахування відомих дефініцій агресії з їх великої кількості, що відбивають погляди авторів (дослідників) на агресію. Таке вибіркоче і механічне перерахування тільки відображає певну грань феномена агресії, залишаючи плутанину в термінології та його нерозуміння. Особливо важливим є розв'язання проблеми дефініції агресії в мережі Інтернет (кіберпросторі).

Тому ряд дослідників феномена агресії (Д. Деннен (J. Dennen) [52], С.М. Єніколопов [9]) та ін., робили різні спроби систематизації існуючих підходів до дефініцій агресії, проте до теперішнього часу вона є відсутньою.

Розглянемо основні теоретичні та практичні роботи щодо аналізу підходів до систематизації дефініцій терміна «агресія» та з'ясуємо критерії, на основі яких здійснювалися різного виду класифікації.

Основною трудностю, пов'язаною із систематизацією підходів до дефініцій агресії, є семантичне перекриття понять основними елементами,

що складають дефініції, а також наявність великої кількості різних, часто конкуруючих, теорій агресії.

В огляді Д. Деннена [52] «Проблеми в концепціях і визначеннях агресії, насильства та деяких пов'язаних термінів» розглядаються чотири основних «вузьких» («narrow»), домінуючих у наукових дослідженнях і теоретичній літературі, типи визначень агресії: 1) визначення, що посиляються на певні істотні (яскраві, помітні) риси характеру; 2) визначення, що посиляються на якісь минулі або встановлені умови; 3) визначення, що посиляються на наслідки дії; 4) «мішані» («mixed») визначення, що посиляються на два або більше елементів. Виділяються умови, за яких поведінка вважається агресивною: 1) намір агресора завдати шкоди або збитків; 2) виконання певної дії; 3) збитки або шкода; 4) соціально значущі цілі. Зауважується, що найбільш повне визначення агресії потребує наявності всіх чотирьох елементів: наміру, дії, шкоди і соціальної мети. Показано, що це в ряді випадків викликає суперечки щодо трактування поняття «агресія».

С.М. Єніколопов [8] зробив аналіз понять «насильство» («violence»), «насильницькі дії», «ворожість» і «гнів», а також розглянув їх взаємозв'язок з агресією й агресивною поведінкою. Автор виділив такі основні погляди на зміст поняття «агресія» і підходи: 1) сильна активність, внутрішня сила; 2) специфічна форма поведінки; 3) психічна властивість особи; 4) на основі вивчення актів поведінки і реакцій; 5) на основі позиції активності суб'єкта; 6) на основі соціального контексту поведінки індивідуума; 7) на основі мотивованих зовнішніх дій та ін.

У монографії Б. Крейхі [15] наведено одну з найбільш повних класифікацій підходів до дослідження феномена агресії, згідно з якою виділяються два наукові напрями в дослідженні агресії: біологічне і психологічне.

У біологічному напрямі вчений виділяє три підходи: 1) етологічний; 2) соціобіологічний; 3) генетичний. У психологічному напрямі досліджень агресії виділяється сім підходів (поглядів): 1) психоаналіз З. Фрейда;

2) фрустраційна теорія агресії; 3) когнітивний неосоціанізм; 4) модель перенесення збудження; 5) соціально-когнітивний підхід; 6) теорія навчання; 7) модель соціальної взаємодії [15].

У роботі М. Раміреза (M. Ramirez, 2009) «Деякі дихотомічні класифікації агресії відповідно до її функцій» [65] стверджується, що більшість спроб класифікувати людську агресію чітко вказують на дихотомію в типах агресії. Про це йдеться і в ряді робіт вітчизняних дослідників. Наприклад, у дисертаційному дослідженні С.Л. Кравчук [13] також показано, що оцінка агресії не однозначна, за функціями вона може бути негативною і позитивною. У роботі виділяються негативні, позитивні, а також амбівалентні функції агресії.

Як показав проведений аналіз підходів до систематизації дефініцій терміна «агресія», існує велика різноманітність класифікацій і критеріїв визначення цього феномена: на основі одного чи декількох елементів, що входять в дефініцію терміна «агресія», або їхнього функціонального призначення; на основі теорій агресії, на основі дихотомії типів агресії тощо.

Окрім цього, у відомих класифікаціях підходів до дефініцій агресії не систематизовано типи цілей, а також співвідношення між різними видами (типами, підкласами) агресії, є лише окремі характеристики цих типів цілей.

На основі проведеного аналізу систематизації дефініцій феномена «агресія» допрацьовано класифікацію підходів Д.В. Жмурова, проведено її формалізацію з урахуванням сучасних тенденцій у дослідженнях агресії, що включає такі елементи систематизації (класи): 1) глибинно-психологічні підходи; 2) підходи, що ґрунтуються на оцінці поведінки і наслідків агресії; 3) підходи, що ґрунтуються на оцінці намірів агресора; 4) підходи, що ґрунтуються на оцінці поведінки і намірах агресора; 5) нормативні підходи; 6) підходи, що ґрунтуються на емоційному стані й поведінці агресора; 7) підходи на основі цільових устремлінь дій агресора; 8) нерозмежовані підходи; 9) інтегративні підходи.

На основі запропонованої класифікації проведено систематизований огляд та аналіз дефініцій терміна «агресія».

Етимологія слова «агресія» походить від латинського слова «*agredere*» і пізнішого «*aggrederere*», яке позначає рух проти [52]. Нижче зроблено аналіз дефініцій терміна «агресія» відповідно до розробленої класифікації.

1. **Глибинно-психологічні підходи** до дефініцій терміна «агресія» ґрунтуються на інстинктивній природі агресії, яка вважається вродженою і невід’ємною властивістю людини. Найбільш яскравими представниками цих підходів є психоаналітичні та етологічні школи (Г. Гартман, К. Кріс, З. Фрейд, К. Лоренц [5; 35; 36; 60]).

Спочатку З. Фрейд у своїх ранніх роботах мало приділяв уваги феномену агресії, вважаючи, що сексуальність та інстинкт самозбереження є головними й переважаючими силами в людині. Так, він писав: «Сексуальність більшості чоловіків містить домішку агресивності, схильності до насильницького подолання, біологічне значення якого полягає, ймовірно, в необхідності подолати опір сексуального об’єкта» [35]. У подальших роботах З.Фрейд переглянув своє уявлення про агресію, він висунув дихотомічну пару: потяг до життя – Ерос і потяг до смерті – Танатос. У роботі «Невдоволення культурою» З.Фрейд писав: «Отже надалі я дотримуватимуся того погляду, що агресивне прагнення є в людини початковою, самостійною інстинктивною схильністю» [36]. І далі зазначав: «Агресивний потяг – нащадок і головний представник інстинкту смерті, виявленого нами поряд з Еросом, що розділяє з ним владу над світом» [36].

У сучасному критичному словнику психоаналізу Ч. Райкрофта дається таке визначення агресії: «Гіпотетична сила, інстинкт або першопричина, яка спонукає до ряду дій і відчуттів» [30].

У роботі «*Das Zogeanante Böse: zur Naturgeschichte der Aggression*» («Злість: природна історія агресивної поведінки») відомого дослідника агресії, лауреата нобелівської премії, представника етологічного напрямку К. Лоренца відмічається, що «агресія, прояви якої часто ототожнюються з

проявами "інстинкту смерті", – це такий самий інстинкт, як і решта, і в природних умовах так само, як і вони, служить збереженню життя і виду» [60].

Узагальнюючи викладене, слід зазначити, що поняття агресивності в теоріях З. Фрейда і К. Лоренца, а також їхніх послідовників, ґрунтується на закладеному від початку в кожному індивідуумові інстинкті, який проявляється в діях, словах та емоціях людини.

2. Підходи, що ґрунтуються на оцінці поведінки і наслідків агресії.

Дефініції терміна «агресія» авторами, що дотримуються вказаних підходів, обмежено сконцентровані на тому, що агресія має місце, якщо в результаті певних дій або поведінки агресора жертві (об'єкту агресії) навмисно завдано збитків (шкоди) або є якісь інші негативні наслідки.

Прикладом такого підходу до агресії може служити дефініція Анни Фрейд, котра визначає агресію як «деструктивну, тобто таку, що завдає шкоди, збитків або спричиняє знищення живих чи неживих об'єктів, індивідуальну або колективну поведінку» [4].

Д. Мацумото визначає агресію, як «будь-який вчинок або поведінку, що завдає болю іншій людині фізично або психічно» [29]. Близькі за значенням дефініції агресії, які ґрунтуються на оцінці наслідків агресії, також наведено в різних словниках.

А. Басс із позицій оцінки наслідків агресії запропонував декілька її визначень: як «поведінку, що викликає роздратування і завдає шкоди іншим організмам» [37]; як «... реакцію, що передає шкідливі стимули до іншого організму» [72]. Учений, також запропонував класифікацію агресивної поведінки (дій). Він виділив три основні параметри (шкали), за допомогою яких характеризують форми (категорії) агресивної поведінки (дій): 1) фізична–вербальна агресія; 2) активна–пасивна агресія; 3) пряма–непряма агресія. Їх комбінація дозволяє виділити 8 можливих типів форм (категорій), які в схематичному вигляді, показано на рис. 1.1.

Ця класифікація охоплює основний спектр (більшість) агресивних дій та агресивної поведінки.

Дефініції терміна «агресія», побудовані на основі оцінки наслідків агресії, піддавалися значній критиці з боку відомих дослідників феномена агресії, наприклад, [5; 15; 25; 37; 72]. Найбільш істотні недоліки пов'язані з тим, що у вказаних визначеннях немає соціального контексту, який відображає порушення соціальних норм, а також із тим, що до них не увійшов такий елемент, як намір (мотив) [2; 24; 27]. Відсутність наміру в дефініціях агресії призводить до того, що певні конкретні дії й поведінка агресора виявляються відірваними від мотиву, внаслідок чого деякі дії (наприклад, невдала спроба вбивства тощо) не потрапляють під визначення агресії, а дії, скажімо, лікаря-хірурга характеризуватимуться як агресивні.

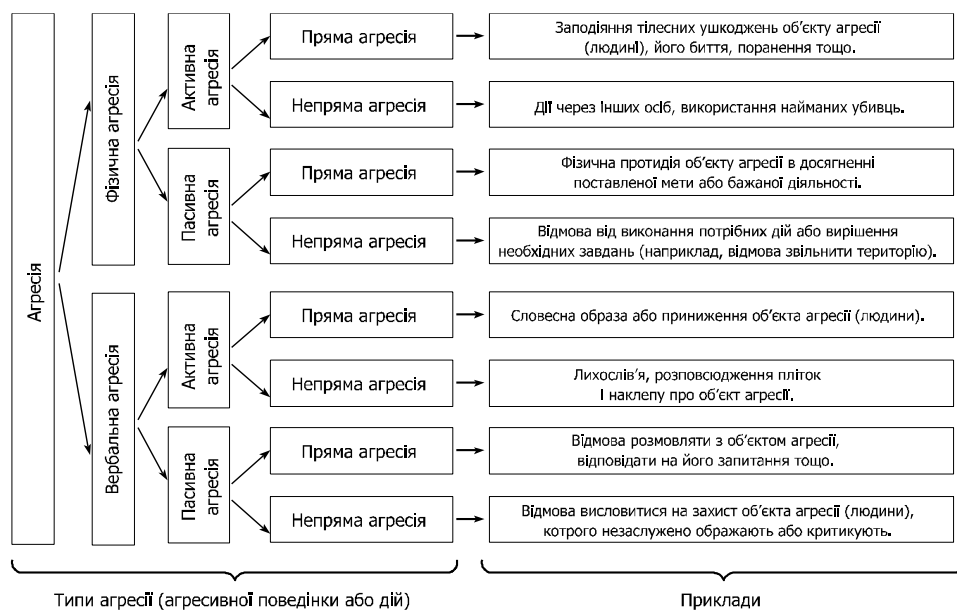

Рис. 1.1. Класифікація типів (форм, категорій) агресивних дій і поведінки (за А. Бассом)

3. *Підходи, що ґрунтуються на оцінці намірів агресора.* Дослідники феномена «агресії», котрі дотримуються цих підходів, будують свої дефініції на припущенні, що метою агресивної поведінки є намір завдати збитків [2].

Одним з перших визначень на основі цього підходу було визначення агресії, запропоноване групою учених Єльського університету під керівництвом Дж. Долларда в монографії «Фрустрація й агресія» (1939 р.), у якому хоча і неявно, вказувався намір заподіяти збитків: «Акт, цільовою реакцією якого є заподіяння шкоди організму» [38].

Відомий психолог Л. Берковіц, визначав агресію як вид поведінки, фізичної або символічної, яка мотивована наміром заподіяти шкоду комусь іншому [2]. Під впливом критики підходів, побудованих на оцінці наслідків агресії, А. Басс (1971 р.) змінив свою позицію і фактично включив намір у нове визначення: агресія – «спроба доставити шкідливі подразники, незалежно від того, наскільки вони успішні» [2].

Сучасним прикладом таких визначень також може служити дефініція Л. Портер (2008 р.) – «агресія є наміром заподіяти шкоду іншому» [65].

Ще один відомий дослідник агресії, Р. Берон (R. Baron, 1979), формулює дефініцію агресії в більш детальному вигляді: «Агресія – це будь-яка форма поведінки, націленої на образу або спричинення шкоди іншій живій істоті, котра не бажає подібного поводження» [2]. Особливістю такого визначення є розуміння агресором, що об'єкт агресії (жертва) проти такого поводження.

Основним недоліком дефініцій терміна «агресія», побудованих на основі намірів, є труднощі з установленням наявності або відсутності наміру, оскільки агресори можуть приховувати своє прагнення спричинити шкоду тощо.

4. Підходи, що ґрунтуються на оцінці поведінки і намірах агресора. Дефініції агресії, сформульовані на таких підходах, узагальнюють два розглянуті вище трактування агресії: 1) визначення агресії в термінах поведінки і наслідків, до яких вона призводить; 2) визначення агресії в термінах намірів. На це вказується в монографії Д. Креча та його колег «Елементи психології» [14]: «Агресію можна визначити за ознакою заподіяної шкоди або за наміром заподіяти її. Ні те, ні інше визначення не дає

можливості створити чітку класифікацію агресивної та неагресивної поведінки» [14].

Приклад дефініцій агресії, що ґрунтуються на оцінці поведінки й намірів агресора, можна навести з роботи Е. Фромма, де словом «агресія» позначають всі «ті дії, які спричиняють (або мають намір спричинити) збитки іншій людині, тварині або неживому об'єктові» [37].

У словнику з політичної психології [32] «агресія – будь-які дії, що завдають або мають намір завдати збитків іншій людині або групі людей». Близьке за змістом визначення також наведено в роботі А.А. Реана: «Агресія – усвідомлені дії, які заподіюють або мають намір заподіяти збитків іншій людині, групі людей або тварині» [31].

Д. Зілманн [72], ґрунтуючись на дефініції, запропонованій Р. Бероном [2], і розглянутих вище підходах до агресії, побудував класифікацію, що базується на позиції агресора стосовно до об'єкта агресії (жертви), позиції свідка та їхній взаємодії в системі «стимул–реакція», у якій виділив 10 підкласів (subclasses) агресивної поведінки і ворожості, наведені нижче.

1. Агресія *наступальна* (Aggression is *offensive*), коли людина має намір завдати тілесних ушкоджень іншій людині, яка не намагається або не намагалась завдати шкоди їй; ворожість *наступальна*, коли людина має намір завдати шкоди іншій людині, яка не намагається або намагалась заподіяти шкоду їй.

2. Агресія *захисна* (оборонна) (Aggression is *defensive*), коли людина має намір заподіяти тілесне ушкодження іншій, котра намагається або намагалась завдати шкоди їй; ворожість *захисна* (hostility is *defensive*), коли людина має намір завдати шкоди іншій людині, яка намагається або намагалась завдати шкоди їй;

3. Агресія або ворожість у *відповідь* (Aggression or hostility is *retaliatory*), коли дії у відповідь застосовуються для того, щоб відшкодувати завдані втрати або збитки від раніше здійсненого нападу.

4. Агресія або ворожість *спровокована* (Aggression or hostility is *provoked*), коли, на думку нападника, потерпілого (жертви) або свідка, нападник є потерпілим (був жертвою актів) унаслідок дій, здійснених у відповідь.

5. Агресія або ворожість *неспровокована* (Aggression or hostility is *unprovoked*), коли, на думку нападника, потерпілого (жертви) або свідка, агресивні дії нападника щодо жертви не були викликані ніякими вчинками жертви, які могли б підштовхнути нападника на такі дії.

6. Агресія або ворожість, викликана *роздратуванням* (Aggression or hostility is *annoyance motivated*), – агресивні дії, початковим призначенням яких є зменшення або завершення шкідливого стану (роздратування).

7. Агресія або ворожість, викликана *стимулюванням* (Aggression or hostility is *incentive motivated*), – агресивні дії, первинною причиною яких є надходження зовнішніх стимулів.

8. Агресія або ворожість *санкціонована* (Aggression or hostility is *sanctioned*) – агресивні дії, що служать соціальним нормам (цілям) і не виходять за узгоджені соціальні межі.

9. Санкціонована агресія або ворожість *легальні* (Sanctioned aggression or hostility is *legal*), коли їхні цілі та примусове виконання цих цілей здійснюються згідно із законодавчим процесом у рамках суспільства або між суспільствами.

10. Агресія або ворожість є *обґрунтованою* (Aggression or hostility is *justified*), якщо її мету можна вважати прийнятною або бажаною з боку нападника (що атакує), потерпілого (жертви) або свідка.

Попри те, що в розглянутих підходах до дефініцій агресії є такі елементи, як намір (мотив) і вимірюваний критерій наявності агресії – заподіяні збитки, що і відмічали в роботах відомі психологи Л. Берковіц, А. Бандура та ін., – у цих дефініціях також не враховано важливі елементи: нормативну (соціальну) складову, емоційний стан агресора тощо [2; 45].

5. **Нормативні підходи** до дефініцій терміна «агресія» ґрунтуються на понятті норми, за допомогою якої створюється механізм контролю за поведінкою або дією. Якщо норми порушені, то дія або поведінка вважається агресивною [9; 27].

А. Бандура на основі аналізу різних чинників, які впливають на сприйняття людиною всяких шкідливих дій, прийшов до висновку, що «агресія характеризується як шкідлива і деструктивна поведінка, що соціально визначається як агресивна» [52, с. 13]. Д. Зіллманн коментуючи це, відзначав, що «агресія – це те, що люди називають агресією, тобто замість правил необхідно консультиватися з людьми» [72, с. 13].

Як приклад сучасного нормативного підходу до дефініцій агресії можна навести її визначення у великому психологічному словнику В.П. Зінченка, де «агресія (від латів. *aggressio* – напад) – мотивована деструктивна поведінка, що суперечить нормам (правилам) співіснування людей у суспільстві, завдає шкоди об'єктам нападу (живим і неживим), заподіює фізичну шкоду людям або викликає в них психологічний дискомфорт (негативні переживання, стани напруження, страху, пригніченості тощо)».

Проте застосування нормативного підходу на практиці стикається з рядом проблем, викликаних надзвичайно високою суб'єктивністю в інтерпретації агресії, що пов'язано з різними поглядами як окремих людей, так і різних суспільних груп і верств на ті чи інші види поведінки, насильницькі дії тощо. Наприклад, деякі дії або поведінка, які раніше розглядалися як агресивні, у нинішній момент можуть трактуватися інакше і навпаки; або крайні заходи насильства частина суспільства може сприймати як нормативні, а решта – як прояв агресії, при цьому в суспільстві відбуваються процеси *інституціоналізації* і *легітимізації агресії*.

6. **Підходи, що ґрунтуються на емоційному стані й поведінці агресора.** Дефініції терміна «агресія», що ґрунтуються на цих підходах, розглядають агресію як певний внутрішній фізіологічний і моторний стан

агресора, особливо акцентуючи при цьому на емоційній, почуттєвій складовій агресивної поведінки або дії.

Так, Л. Берковіц писав: «Я розглядаю цей вид агресії як агресію, викликану інтенсивними внутрішніми фізіологічними і моторними реакціями індивіда» [2, с. 48].

К. Е. Ізард у роботі «Психологія емоцій» у рамках теорії диференціальних емоцій, визначав «агресію як ворожу дію або поведінку. Агресія – це фізичний акт, який іноді може запускатися і підтримуватися емоціями, що входять у комплекс ворожості; він здійснюється для того, щоб заподіяти збитків іншій людині (або собі), образити її» [11, с. 286].

У юридичному психологічному словнику [42] дається таке визначення: «Агресія – дія, яка завдає травми фізичного або психічного характеру оточенню, така дія пов'язана найтіснішим чином з негативними емоціями, до яких належать гнів, ворожість і ненависть».

У словнику дефініцій «Dictionary Definitions» [51] «агресія, агресивність – почуття ворожості, яке викликає думки».

С. Фешбах (S. Feshbach, 1964, 1970, 1971), розмежовуючи різні види агресії, виділив окремо особливий емоційний вид агресії: *експресивну агресію*. За С. Фешбахом: «*Експресивна агресія* являє собою мимовільний вибух гніву й люті, що є *нецілеспрямованим* і швидко припиняється, причому джерело порушення спокою не обов'язково зазнає нападу» [24, с. 485–486].

Л. Берковіц замість терміна «*експресивна агресія*» вважає за краще використовувати термін «*імпульсна емоційна агресія*» для випадку дії, невідконтрольної суб'єктові, яка відбувається за типом афекту [2, с. 49], а Р. Френкін це називає *афективною агресією* [25, с. 366].

7. Підходи на основі цільових устремлень дій агресора. Ці підходи до визначення агресії ґрунтуються на концепції цільових устремлень і функціональних дій агресора, де цілі агресії визначаються її інструментальним призначенням або використанням для: 1) успішної еволюції; 2) самоствердження (за рахунок інших); 3) домінування, отримання

влади над іншими; 4) адаптації; 5) привласнення життєвих ресурсів і матеріальних благ; 6) вирішення внутрішнього конфлікту (афективна розрядка) та ін. [9; 27].

Дослідник феномена агресії Д. Шваб (J. Schwab, 1976) її розуміє як «специфічно орієнтовану поведінку, спрямовану на усунення або подолання всього того, що загрожує фізичній і (або) психічній цілісності організму».

Зоопсихолог Л. Валзеллі (L. Valzelli, 1981): «Агресивність – це компонент нормальної поведінки, який вивільняється у зв'язку з різними стимулами і в різних формах для задоволення життєво важливих потреб і для усунення або подолання всякої перешкоди фізичній і/або психологічній цілісності, сприяє самозбереженню і збереженню виду і ніколи, за винятком полювання, не викликає загибелі противника» [24, с. 485].

Визначення терміна «агресія» на основі цільових підходів містить психологічний словник І. Кондакова, де агресія, (агресивна поведінка) «може виступати як засіб досягнення будь-якої значущої мети, зокрема підвищення власного статусу за рахунок самоствердження».

Частина дослідників агресії (А. Адлер [4], В. Клайн [4], Е. Фромм [37]) та ін.) розглядають агресію як прояв активного захисту; біологічно доцільну форму поведінки, що сприяє виживанню й адаптації; аналог творчої активності людини, котра прагне самоствердження. Це веде до розширення трактування терміна «агресія» настільки, що вона майже стає синонімом слів «асертивність» («assertiveness»), напористість або «пошук досягнень успіху» («achievement seeking») (наприклад: А. Storr, 1968, Р. Corning, 1971, F.H. Willhoite, 1971 [52, с. 3]).

Різноманіття визначень терміна «агресія» на основі цільових підходів призводить до істотних труднощів і плутанини в тлумаченні агресії, тому ряд авторів (Е. Фромм, Р. Берон та ін.) указували на необхідність диференціації поняття «агресія». Так, Е. Фромм пропонував розділити агресію на (типи) *доброякісну*, яка сприяє підтримці життя, і *злякісну* – не пов'язану із збереженням життя, що, на думку автора, повинно усунути плутанину в

тлумаченні поняття «агресія». Е. Фромм уводить поняття *псевдоагресії* як дій, «у результаті яких може бути завдано збитків, але яким не передували злі наміри» [37, с. 232]. Приклади *псевдоагресії*: *ненавмисна агресія* (наприклад, випадкове поранення людини), *ігрова агресія* («вона не має ніякої руйнівної мети і ніяких негативних мотивацій» [37, с. 232]), *агресія як самоствердження*, а також поняття *оборонної агресії* як чинника біологічної адаптації, метою якої є не руйнування, а збереження життя («вона проявляється, коли виникає загроза життю, здоров'ю, свободі або власності» [37, с. 241]). До *псевдоагресії* Е. Фромм також відносить *конформістську агресію*, у якій агресивні дії нападника зумовлені не його руйнівними устремліннями, а тим, що йому наказано діяти саме так, і він сам вважає своїм обов'язком підкорятися наказу [37, с. 256]. Е. Фромм і деякі інші дослідники виділяють ще один вид біологічного пристосування, що отримало назву *інструментальної агресії*, «яка має певну мету: забезпечити (дістати) те, що необхідне або бажане» [37, с. 256]. В *інструментальній агресії* руйнування не є метою, а виконує допоміжні функції для досягнення справжньої мети (наприклад, найважливішим випадком *інструментальної агресії* є війна...). Е. Фромм указує, що *інструментальна агресія* схожа на *оборонну*, але має ряд істотних відмінностей – у ній немає генетичної основи, вона ґрунтується на навчанні та ін. [37].

С. Фешбах (S. Feshbach, 1964, 1970, 1971) [24] пропонував диференціювати агресію на *експресивну*, *ворожу* та *інструментальну*. Як відзначав Х. Хекхаузен, найбільш важливим у С. Фешбаха є відмінність між *ворожою* та *інструментальною агресіями* [24].

Якщо *експресивна агресія* є *нецілеспрямованою*, то метою *ворожої агресії* є заподіяння шкоди іншому, в той час як *інструментальна агресія* спрямована на «досягнення мети нейтрального характеру» [24, с. 485]. С. Фешбах *інструментальну агресію* підрозділяє на *індивідуальну* і *соціально мотивовану*. На думку ряду дослідників феномена агресії, *інструментальна агресія* може набувати компонентів ворожості (скажімо, якщо жертва

чинитиме опір) [24]. Доцільність такої диференціації експериментально підтверджує Б. Рул (B. Rule, 1974 [24]). Також вчений указує на складність у створенні однозначної класифікації агресії та необхідність виявлення «функціонально еквівалентних компонентів агресії» [24, с. 486].

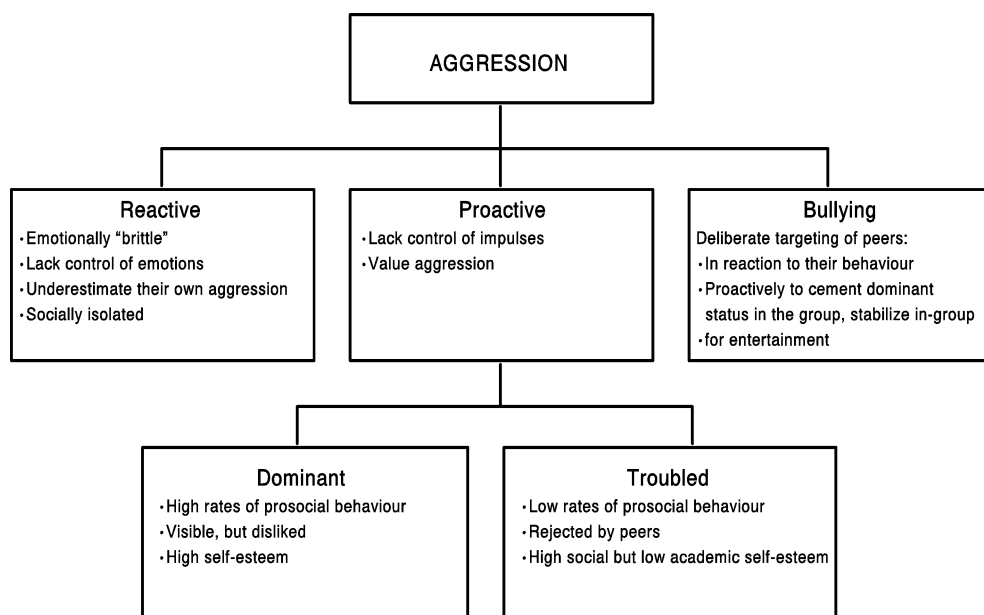
Незважаючи на те, що багато дослідників визнають існування різних типів агресії, це викликає серйозну полеміку. Так, на думку А. Бандури, «попри відмінність у цілях, як інструментальна, так і ворожа агресія спрямована на вирішення конкретних завдань, а тому обидва типи можна вважати інструментальною агресією» [5]. Як відповідь на цю критику деякі дослідники запропонували інші терміни і визначення цих двох типів агресії. Так, Д. Зілманн замінив «ворожу» та «інструментальну» агресії на «зумовлену подразником» і «зумовлену спонукою» [5]. Агресія, зумовлена подразником, являє собою дії, спрямовані на усунення неприємної ситуації або ослаблення її шкідливого впливу (наприклад, сильний голод, погане поводження з боку інших). Агресія, зумовлена спонукою, належить до дій, виконуваних з метою досягнути якихось зовнішніх вигод.

Дослідники агресії К. Додж (K.A. Dodge) і Д. Кої (J.D. Coie) запропонували використовувати терміни *реактивна* і *проактивна* агресія [5]. *Реактивна* агресія передбачає відплату у відповідь на усвідомлену загрозу. *Проактивна* агресія, як і інструментальна, породжує поведінку (наприклад, примус, вплив, залякування), спрямовану на отримання певного позитивного результату. Вони також надали емпіричні докази існування цих типів агресії [5]. Л. Портер, доопрацювавши вказану класифікацію типів агресії (рис. 1.2), додає в неї, окрім *реактивної* (*reactive*) і *проактивної* (*proactive*) агресій, новий вид (тип) агресії – *залякування* (*знуцання, bullying*), який відрізняється від решти типів агресії тим, що має неодноразовий і цільовий характер [65].

Слід зазначити, що *залякування* (*bullying*), є одним з основних типів агресії, які реалізуються у мережі Інтернет.

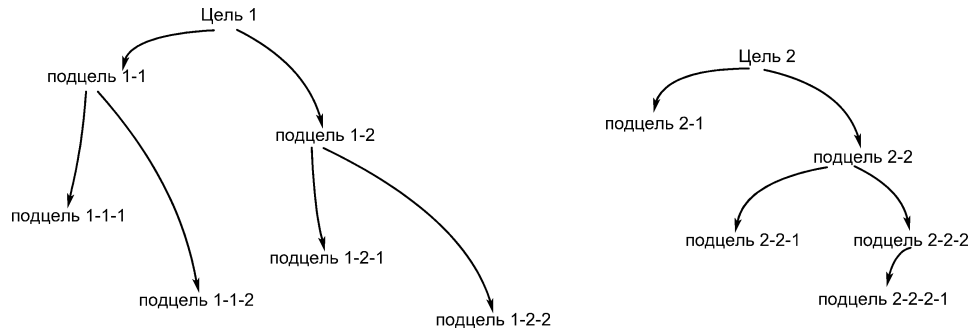
Ураховуючи величезне значення цілей у підходах до визначення агресії та в її розумінні, Л. Берковіц [2] зробив аналіз цілей агресії, де вказав на

істотну різноманітність агресивних цілей: «Агресія може бути пов’язана із цілим рядом цілей» [2, с. 31]. Таке трактування цілей подає А.І. Харченко в роботі «Системний аналіз явища агресії людина–людина», що ґрунтується на новому понятті – *Соціальному Алгоритмі (СА)* як способі дії для досягнення певної мети, а також постановці *підцілей*. Якщо СА вказує, що для досягнення поставленої мети необхідно «застосувати агресію», то такий СА є *соціальним алгоритмом агресії*. На рис. 1.2 показано деревовидну структуру системи цілей в СА агресії.

Примітка: Reactive (реактивний) тип агресії, Proactive (проативний) тип агресії, Bullying (залякування) тип агресії, Dominant (домінуючий) тип агресії та Troubled (тривожний) тип агресії

Рис. 1.2. Типи агресії (aggression) (за Л. Портером)

**Рис. 1.3. Деревовидна система цілей в соціальних алгоритмах агресії
(за А.І. Харченко)**

Слід зауважити, що така система цілей у соціальних алгоритмах агресії відповідає принципу єдності дальніх і ближніх цілей, сформульованому академіком В. М. Глушковим у кібернетиці [41].

Проведений аналіз дозволяє стверджувати, що незалежно від використовуваних термінів, які позначають різні типи агресії, очевидно, що існує декілька типів (видів) агресії, котрі визначаються або мотивовані різними типами цілей або їх комбінацією.

Різноманіття цілей з позицій їхньої функціональності можна класифікувати на чотири типи:

1) цілі, що відображають *позитивні* функціональні аспекти агресії (наприклад, творча активність, психологічний захист тощо), позначимо їх як P_{ga} (*Positive goal aggression*);

2) «нейтральні» цілі (нормальні, середні, психічно здорові цілі), позначимо їх як S_{ga} (*Sane goal aggression*) [24];

3) цілі, що відображають *негативні* (екстремальні) аспекти агресії (наприклад, заподіяння шкоди здоров'ю та ін.), позначимо їх відповідно N_{ga} (*Negative goal aggression*);

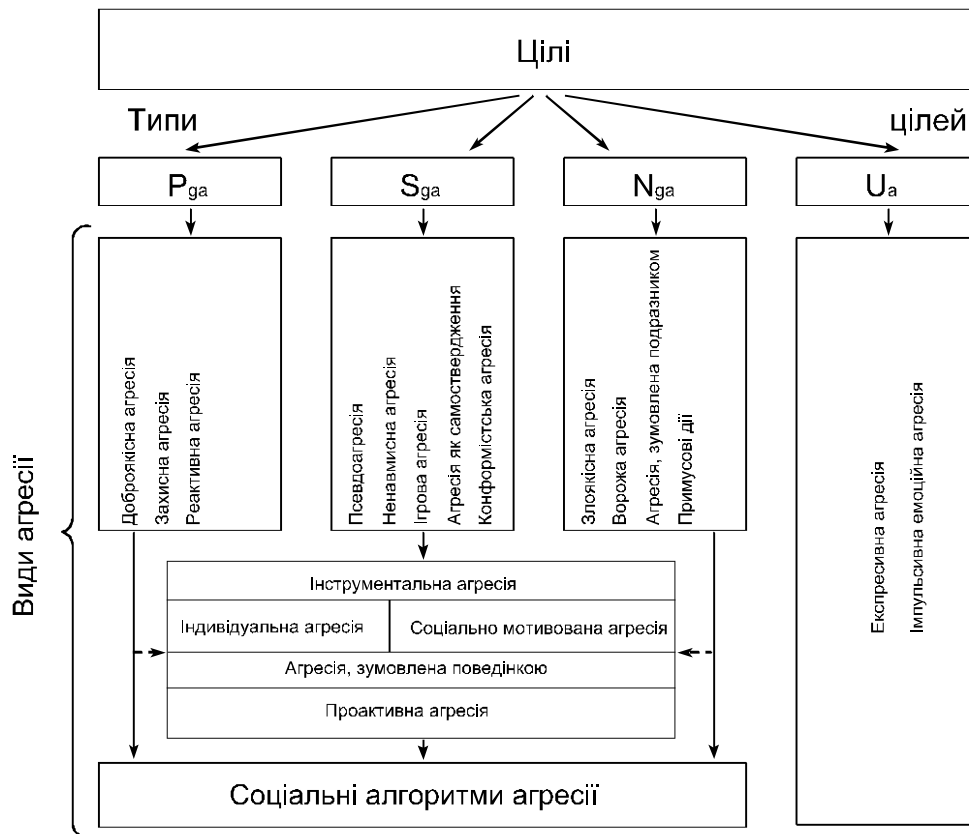
4) відсутність мети (*безцільність*) (мимовільний, нецілеспрямований вибух гніву і люті, що швидко припиняється, наприклад *експресивна агресія*), позначимо як U_a (*Unfocused aggression*).

Згідно із запропонованою класифікацією типів цілей P_{ga} , S_{ga} , N_{ga} та U_a можна привести у відповідність різні типи (види) агресій, запропоновані різними дослідниками [2; 5; 41; 65; 72], що показано на рис. 1.4.

Таким чином, розроблена класифікація типів цілей P_{ga} , S_{ga} , N_{ga} та U_a дозволяє: 1) узагальнити різні види (типи, підкласи) агресій; 2) більш структуровано подати їх дефініції, 3) внести більшу ясність у трактування агресії, які пропонують різні її дослідники.

8. *Нерозмежовані підходи.* У нерозмежовані підходи включено дефініції терміна «агресія», які мають істотне семантичне перекриття з іншими підходами, що ускладнює їх класифікацію, а також ті, котрі репрезентують сферу «специфічних» (specific) теорій і трактувань терміна «агресія». Нижче розглянуто основні, найбільш типові приклади таких підходів.

Д. Тедесчі (J. Tedeschi) та його колеги вважають, що термін «агресія» є недостатнім для опису або класифікації людської поведінки, і пропонують замість нього використовувати термін «примусові дії» («coercive actions»), який визначають як «заходи, вжиті з метою заподіяти шкоду здоров'ю іншої людини або примусити дотримуватися певних умов» [68, с. 168].

Примітка: P_{ga} , S_{ga} , N_{ga} та U_a – типи цілей, що відображають, відповідно, «позитивні», «нейтральні», «негативні» та «безцільні» функціональні аспекти агресії
Рис. 1.4. Приклад класифікації типів цілей та видів агресії

Близького трактування терміна «агресія» дотримуються дослідники агресії М. Маламут і Т. Аддісон (M. Malamuth і T. Addison) [61, с. 131], які роблять акцент на понятті «агресії як тактики впливу» («aggression as a tactic of influence») і пропонується використовувати термін «примусова тактика» («coercive tactics») як проекцію терміна «агресія» («aggression»).

Деякі дослідники розглядають агресію як інструмент для підтримки нормальної рівноваги (гомеостазу) в живій системі. Як типовий приклад такого підходу можна навести механізм виникнення агресивної поведінки, запропонований французьким психологом П. Дако, згідно з яким агресія виникає внаслідок порушення рівноваги живого організму, котрий функціонує відповідно до принципу задоволення і намагається максимально

наблизитись до точки рівноваги (le bien-être) [79].) Аналізуючи цей підхід, В. Франкл писав: «Людині потрібний не стан рівноваги, гомеостаз, а радше боротьба за якусь мету, гідну її».

В. М. Блейхер і І. В. Крук визначають агресію як «один з механізмів психологічного захисту» [3].

У психологічному глосарії [160] дається така дефініція: «Агресія – форма захисту особи від психічного напруження шляхом використання різноманітних видів нападу на фрустратор або об'єкт, що його заміщає». У роботі [24] агресія визначається «як сила, з якою людина виражає свою любов і ненависть до оточення або самої себе і з якою вона намагається задовольнити свої інстинкти».

Як видно з наведених дефініцій терміна «агресія», здебільшого вони відображають специфічні погляди їхніх авторів, не розкриваючи суті механізмів агресії, і не дозволяють відокремити агресивну поведінку від неагресивної.

Коментуючи розглянуті вище підходи до дефініцій терміна «агресія», М. Коскенніємі (M. Koskenniemi) у роботі писав: «Спроби визначити «агресію» або провалилися, або перетворилися на пародію» [61, с. 167].

9. Інтегративні підходи ґрунтуються на розумінні рядом дослідників того, що різні теорії агресії відображають лише окремі грані цього феномена, і це знайшло підтвердження в багатьох експериментальних результатах. Тому їхні дефініції побудовані на прагненні до узагальнення (інтеграції) існуючих уявлень про агресію. Нижче наведено основні приклади інтегративних підходів до дефініцій терміна «агресія».

Р. Джин (R. Geen, 2001) у роботі «Агресія людини» («Human aggression») дає інтегральне визначення агресії з погляду таких чотирьох основних елементів: 1) доставка шкідливих стимулів або подразників (наприклад, образи, удари тощо) іншій особі; 2) намір заподіяти шкоду іншій особі; 3) переконання, що дії будуть ефективними; 4) жертва мотивована, щоб уникнути спричинення збитків [69, с. 3].

Д. Тедесчі (J. Tedeschi) та його колеги замінили поняття агресії таким визначенням: «Дія належатиме до категорії агресивних за таких умов: а) вона включає в себе обмеження можливостей або наслідків поведінки іншого (найбільш явно через використання влади примусу і покарання); б) спостерігач сприймає дію як таку, що навмисно завдає збитків його інтересам або інтересам об'єкта дії (інакше кажучи, як зловмисну або егоїстичну) незалежно від того, чи прагнув насправді суб'єкт дії до спричинення шкоди; в) дія уявляється спостерігачеві такою, що суперечить нормам, і незаконною, наприклад, якщо вона видається неспровокованою, образливою або такою, що не відповідає приводу, який її викликав» [24, с. 490].

Таким чином, з проведеного аналізу підходів до дефініцій терміна «агресія» та розроблених класифікацій, впливає, що на теперішній час головною тенденцією в дослідженні феномена агресії є прагнення до узагальнення (*інтегративності*) існуючих підходів, при цьому основними труднощами є семантичне перекриття понять елементами, що складають дефініції, а також наявність великої кількості різних, часто конкуруючих, теорій агресії для реального простору.

З появою різних видів кіберагресії в мережі Інтернет виникає потреба у формалізації категоріального апарату кіберагресії та виявленні суттєвих термінологічних відмінностей і нюансів у використанні цих понять.

Окрім цього, необхідність аналізу, формалізації й уточнення понятійного апарату молодіжної кіберагресії (агресії в мережі Інтернет) також зумовлюється науковою новизною і малою вивченістю цього феномену та використанням теоретичних і практичних результатів, отриманих у дослідженнях зарубіжних учених, на яких, як правило, базуються вітчизняні як теоретичні, так і практичні психологічні дослідження.

Використовувана англійська термінологія лексично відрізняється від українськомовної та російськомовної термінології, що викликає значні

додаткові труднощі в розумінні і трактуванні англомовних термінів понятійного апарату агресії в мережі Інтернет (cyber-aggression, кіберагресія).

Тому можна стверджувати, що необхідно проведення аналізу і формалізації дефініцій термінів «агресія» і «кіберагресія» в мережі Інтернет, а також їх категоріального апарату. Це дозволить чіткіше виділити і сформулювати наявні невирішені завдання, усвідомити складнощі та розробити підходи до їх дослідження.

Коментуючи ситуацію, що склалася з понятійним апаратом «агресії», А. Бандура назвав це «семантичними джунглями» (*«semantic jungle»*) [43, с. 10; 45]. Сучасну ситуацію з визначенням поняття «агресія» і його понятійного апарату можна образно охарактеризувати як ті ж «семантичні джунглі», які істотно розрослися не тільки вшир, але й увись, досягнувши рівня кіберпростору, вершини яких перетворилися на різні форми кіберагресії («cyber-aggression», «cyber-harassment», «cyber-bullying», «online-harassment», «online-aggression» та ін.).

Зарубіжні дослідники М. Такі (M. Taki), П. Слі (P. Slee), Д. Раскаускас (J. Raskauskas), А. Штольц (A. Stolz), М. Герц (M. Hertz), К. Давід-Фердон (C. David-Ferdon), Д. Хайт (J. Chait), М.Т. Вітті (M.T. Whitty), К. Блер (C. Blair), особливо в США, у своїх роботах велику увагу приділяють питанням дослідження різних видів кіберагресії («cyber-aggression»), розглядаючи дефініції термінів, що відображають форми кіберагресії: «cyber-aggression», «cyber-harassment», «cyber-bullying», «electronic aggression» «online-harassment», «online-aggression» та ін. [46; 49; 54-55; 66; 67; 70].

На складнощі в розумінні традиційної та електронної форм агресії в молоді вказувалося в роботі Д. Раскаускас (J. Raskauskas) і А. Штольц (A. Stolz) [66], з чого випливає, що потрібні формалізовані й точніші дефініції понятійного апарату термінів молодіжної агресії та насильства в кіберпросторі.

Аналіз робіт, пов'язаних з дослідженнями кіберагресії, також виявив, що поняття в ряді випадків мають дуже близькі або тотожні терміни і

формулювання («cyber-aggression», «cyber-bullying», «online-aggression» тощо), при цьому їх дефініцій практично немає у вітчизняній науковій літературі.

Однією з небагатьох робіт, де виявлено дефініцію «агресія в кіберпросторі», є словник термінів агресії Д. В. Жмурова, у котрому вона визначається як «погрози, домагання, наклеп, образи та ворожі послання, здійснювані в рамках соціальної комунікації в інтернет-мережі і локальних мережах» [9].

Як показав проведений аналіз основних досліджень з проблеми дефініцій понятійного апарату молодіжної агресії в мережі Інтернет, у більшості робіт [7; 48; 59; 66], як правило, вибірково виділяються і перераховуються відомі дефініції кіберагресії з їх великої кількості, котрі відображають погляди авторів (дослідників) на агресію, при цьому немає класифікації підходів до дефініцій. У ряді випадків таке механічне перерахування позбавлене сенсу, оскільки лише зберігає плутанину в термінології, ускладнює її розуміння, що особливо важливо для розв'язання проблеми понятійного апарату кіберагресії.

Аналіз досліджень дефініцій понятійного апарату молодіжної агресії в кіберпросторі (мережі Інтернет) дозволяє провести їх класифікацію за типом простору, на якому ґрунтуються дефініції. Тут можна виділити три класи (підходи).

1. Дефініції, що ґрунтуються на понятійному апараті традиційних форм і видів агресії в реальному просторі [50; 63].

2. Дефініції, що ґрунтуються на властивостях і особливостях кіберпростору (мережі Інтернет) (різні види програмно-апаратних засобів і сервісів інформаційних технологій, властивості анонімності, невидимості тощо) [56; 57; 70].

3. Дефініції, що ґрунтуються на інтеграції понятійного апарату традиційних форм і видів агресії в реальному просторі з понятійним апаратом агресії в кіберпросторі (інтегративні підходи) [62].

Прикладом дефініцій молодіжної агресії в кіберпросторі (мережі Інтернет), що ґрунтуються на традиційному понятійному апараті агресії в реальному просторі, можуть служити роботи Н. Кріка (N. Crick) та його колег [50], Д. Мерріл (J. Merrill), Д. Олсен і К. Смерекера (J. Olsen, K. Smreker) [319], Б. Галена і М. Андервуда (B.R. Galen & M.K. Underwood) [64] та ін.

Н. Крік та його колеги розглядають кіберзнущання (*cyber-bullying*) серед молоді як форму реляційної агресії (*a form of relational aggression*), визначувану через «поведінку, яка шкодить іншим, псує або погрожує зіпсувати стосунки, почуття, визнання, дружбу або включення в групу» [50, с. 177].

Д. Мерріл також визначає агресивну поведінку в мережі Інтернет через реляційну агресію (*relational aggression*) як «навмисно недружню поведінку, направлену на спричинення болю іншій людині словами або іншими нефізичними засобами» [64, с. 6–7.].

Близьку дефініцію соціальної агресії (*social aggression*) дають Д. Олсен і С. Смерекер, визначаючи її як «направлену на приниження чужого почуття власної гідності, соціального статусу або того й іншого, що може мати як прямі форми (словесну відмову, неприязний вираз обличчя чи порух тіла), так і непрямі форми (наклепницькі чутки або соціальна ізоляція)» [63].

Ця форма агресії в психологічній літературі має три різні назви: непряма агресія (*indirect aggression*), реляційна агресія (*relational aggression*) і соціальна агресія (*social aggression*). Існує відносна згода серед психологів, що ці види агресії заподіюють шкоду через поширення чуток, пліток, ігнорування інших або виключення їх з групи, проте дещо відрізняються у своїх акцентах і концептуалізації, залежно від підходу дослідника.

Окрім цього, дослідники розходяться в поглядах щодо того, який термін найбільш прийнятний для опису агресії в кіберпросторі (мережі Інтернет). Також, ці дефініції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет не відображають особливостей і властивостей кіберпростору, його системної ментальної репрезентації молоддю, процесів перенесення агресії в

кіберпростір (мережа Інтернет), а також контрперенесення агресивної поведінки в реальний простір (реальну дійсність).

З урахуванням сучасних тенденцій у дослідженнях молодіжної агресії в мережі Інтернет, проведено формалізацію та розроблено нову класифікацію підходів до дефініцій понятійного апарату цього феномену, яка базується на властивостях і особливостях кіберпростору. Вона включає використовувані програмно-апаратні засоби і сервіси інформаційних технологій і такі елементи систематизації (класи): 1) особливості поведінки агресора [44; 48]; 2) особливості поведінки агресора та оцінку його намірів [45; 48]; 3) цільові устремління дій агресора [52]; 4) особливості поведінки агресора та емоційний стан жертви [71]; 5) нерозмежовані підходи [46];

Прикладом дефініцій понятійного апарату агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет на основі інтегративного підходу, що ґрунтується на двох просторах (реальному та кіберпросторі), може служити робота С. Нурбалучі (S. Noorbaloochi) [62], де залякування (*bullying*) визначається як «жорстоке або неодноразове використання одним чи декількома студентами письмового, усного або електронного висловлювання, фізичного акту або жесту, або будь-якої їх комбінації, направлених на іншого студента, які створюють ефект: 1) спричинення фізичної чи емоційної шкоди іншому студентові або пошкодження його майна; 2) установки інших студентів на обґрунтований страх щодо спричинення їм шкоди або пошкодження їхнього майна; 3) створення ворожого середовища у виші для інших студентів; 4) утиски прав інших студентів у виші; 5) фактичного і суттєвого порушення процесу навчання або організованої роботи вишу» [62].

Таким чином, з проведеного аналізу підходів до дефініцій понятійного апарату феномену молодіжної агресії в мережі Інтернет випливає, що основні дефініції будуються на базі трьох підходів, залежно від типу простору: реальний простір, кіберпростір чи їх комбінація (інтегративний підхід). Проте вони не пояснюють процесів та причин виникнення агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі), процесів переносу та

контрпереносу агресії з реального простору в кіберпростір, виникнення віртуальних спільнот, особливостей віртуальної соціальної взаємодії молоді тощо.

Крім того, однією з труднощів, пов'язаних із систематизацією підходів до дефініцій понятійного апарату агресії в мережі Інтернет, є наявність великої кількості різних термінів, що використовуються для опису цього феномену, які здебільшого є складеними й можуть писатися разом, через дефіс або окремо, наприклад: *cyber-aggression*, *cyberbullying*, *cyber-stalking*, *electronic aggression*, *electronic bullying*, *online harassment* та ін. Це потрубає структурно-компонентного аналізу утворення цих термінів, без чого неможливо визначити їх значення та використання у понятійному апараті агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет.

Найбільш поширені сучасні терміни понятійного апарату агресії в мережі *Інтернет* (кіберагресії) наведено у додатку А, табл. А.2, де також представлено кількісні оцінки їх використання за допомогою двох найбільш поширених пошукових систем *Google* і *Яндекс*. Структурно-компонентний аналіз, наведених типових прикладів англійських термінів агресії в мережі *Інтернет* показує, що способом словотворення в категоріальному апараті кіберагресії є *афіксація*, тобто нові слова створюються приєднанням словотворчих *афіксів* (лат. *affixus* – прикріплений) до твірної основи.

Як словотворчі *афікси* в англійських термінах кіберагресії та її понятійного апарату здебільшого використовуються *префікси* (лат. *praefixus* – прикріплений спереду) *cyber-*, *e-* (*electronic*), *I-* (*Internet*), котрі належать до групи пов'язаних з Інтернетом префіксів (*Internet-related prefixes*) [53; 69]. Отримані в такий спосіб терміни понятійного апарату кіберагресії завжди мають два словотвірні елементи: *твірну основу* та *афікс*. При цьому головне слово (твірна основа), як правило, іменник і розташовується в кінці. Окремо в складених термінах пишуться слова *digital*, *electronic*, *Internet*, *mobile*, *online*, *virtual*. Нижче розглянуто вживання цих префіксів стосовно до понятійного апарату кіберагресії.

Префікс *cyber-* узято зі слова «кібернетичний» (*cybernetic*), що походить від грецького слова *κυβερνητική* – мистецтво управління. Згодом його стали використовувати більш конкретно, у термінах, пов'язаних з *Internet*, режимом *online* тощо. Зовсім недавно префікс *cyber-* (кібер) також з'явився в термінах понятійного апарату агресії в мережі *Інтернет* (кіберпросторі), для описання суїциду (*cyberbullicide*), коли самогубство прямо чи опосередковано пов'язане з *online*-агресією, формування імен *web*-сайтів (наприклад, *www*) та ін.

Префікс *e-* означає слово «електронний» (*electronic*) і використовується для визначення термінів електронної пошти *e-mail* (*electronic mail*), електронної комерції *e-commerce* (*electronic commerce*) тощо. У термінах понятійного апарату кіберагресії можуть використовуватися англомовні терміни як без скорочення слова «електронний» (*electronic*), наприклад, *electronic aggression* (електронна агресія), так і зі скороченням – *eBullying*.

Префікс *I-* не є загальним префіксом, спочатку він застосовувався для позначення приналежності до мережі *Інтернет*, а також у брендингу окремих продуктів, наприклад, iPhone тощо. У термінах понятійного апарату кіберагресії слово *Internet* використовується, як правило, без скорочення, наприклад, *Internet aggression* (інтернет-агресія) [52; 69].

Термін *online* означає електронний, мережний, неавтономний режим роботи, коли в комп'ютера встановлено підключення, наприклад, до мережі *Інтернет*. У термінах понятійного апарату агресії в мережі *Інтернет* він також застосовується без скорочення, наприклад, *online bullying* (онлайн-залякування) [52; 69].

Термін *virtual*, як правило, означає віртуальну реальність (*virtual reality*), тобто імітацію реальності. Він теж використовується в термінах категоріального апарату кіберагресії, наприклад, *virtual aggression* (віртуальна агресія).

У понятійному апараті кіберагресії також можуть застосовуватися терміни *digital*, *mobile*, *SMS* та ін., наприклад: *digital bullying* (цифрове

залякування), *mobile bullying* (мобільне залякування), *SMS bullying* (SMS-залякування).

Кількісний аналіз використання термінів понятійного апарату кіберагресії, проведений за допомогою двох, найбільш поширених пошукових систем *Google* і *Яндекс*, показав, що є істотний розкид кількісних показників, залежний як від терміна, так і від використовуваної пошукової системи. Мінімальні значення обидві пошукові системи дали для терміна *cyberabuse*, а максимальні значення мають суттєві відмінності. Так, у системі *Google* це термін *online bullying* (65500000), а в системі *Яндекс* – *Internet bullying* (15000000).

Таким чином, на основі структурно-компонентного аналізу англomовних термінів понятійного апарату агресії молоді в мережі *Інтернет* встановлено, що головним способом словотворення є *афіксація*, у якості якої здебільшого використовуються *префікси cyber-, e- (electronic), I- (Internet), online, virtual, digital, mobile, SMS* та ін., що зазвичай відбиває індивідуальні особливості авторів. При цьому, кількість таких термінів складає декілька десятків. Це потребує розробки спеціалізованого термінологічного словника. Тому одним з актуальних завдань у дослідженні феномену агресії в кіберпросторі є створення спеціалізованого термінологічного англо-українського словника з психології.

Як справедливо зауважує Г. Кауфман (H. Kaufmann), є достатньо підстав стверджувати, що в цій проблемі «ми стоїмо ще на зовсім невідомому ґрунті» [52, с. 168], і це особливо актуально для досліджень агресивної поведінки молоді у кіберпросторі.

Таким чином, без вивчення зростаючого обсягу дослідницьких психологічних робіт щодо агресії в кіберпросторі, які публікуються англійською мовою за кордоном, аналізу їхньої термінології та понятійного апарату неможливо оцінити й освоїти новітні досягнення, а також проводити вітчизняні дослідження в цьому напрямі.

Сучасні зарубіжні англomовні словники, побудовані, як правило, на основі тезауруса. Типовим прикладом такого словника може служити online-словник TheFreeDictionary [30], розроблений корпорацією Farlex.

Відомо також ряд інтерактивних online-словників з різними засобами візуалізації тезауруса. Наприклад, інтерактивний інструмент Visual Thesaurus компанії Thinkmap [30] дозволяє у візуальній формі побудувати різні семантичні зв'язки для заданого терміна. Приблизно таку саму кількість термінів понятійного апарату агресії та кіберагресії подає Оксфордський словник Oxford Dictionaries [52].

Основним призначенням розглянутих словників [30; 52] є навчання іноземних мов. Це словники загального призначення, тому їхній тезаурус не містить повної системи термінів понятійного апарату кіберагресії в мережі Інтернет. Отже, потрібно створювати спеціалізовані психологічні словники, зокрема, для системи понятійного апарату кіберагресії.

У тезаурус-словнику The Thesaurus of Psychological Index Terms Американської асоціації психологів (American Psychological Association) та в інших англomовних психологічних словниках міститься значно більший понятійний апарат, характерний для досліджень традиційних підходів до феномену агресії, проте систему понятійного апарату кіберагресії також подано не повно, скажімо, стосовно новітніх досліджень у цьому напрямі [30].

З аналізу зарубіжних англomовних словників, пов'язаних з дослідженням кіберагресії, випливає, що вони, як правило, побудовані на основі тезауруса. Крім цього, виявлено, що понятійна система агресії в мережі Інтернет, у ряді випадків, має дуже близькі або тотожні терміни і поняття, тому при розробці словника потрібно враховувати теорію агресії, на основі якої будувалися такі поняття та їх дефініції.

Серед словників, побудованих на основі тезауруса, можна виділити, наприклад, словник В. Я. Карлова «Криміналістика: тезаурус-словник і схеми» [30], але понятійна система кіберагресії в ньому не розглядалася.

Таким чином, аналіз україномовних і російськомовних словників показав, що понятійна система феномену агресії та кіберагресії в психологічних дослідженнях істотно відстає від сучасних зарубіжних досліджень, опублікованих англійською мовою. Ряд понять і термінів взагалі відсутні у вітчизняних дослідженнях.

Тому створення термінологічного словника англomовних термінів понятійного апарату агресії в кіберпросторі є одним із завдань психологічних досліджень цього напрямку.

На сьогодні немає єдиних підходів до відбору термінів (слів і словосполучень) для різного виду словників. Однією з проблем при укладанні вузькоспеціалізованого психологічного словника агресії в кіберпросторі є максимально можливий аналіз літературних джерел з питань дослідження у вказаному напрямі, а також відбір термінів, тобто їх відокремлення від нетермінів, між якими не завжди існує чітка межа.

Тому при відборі термінів доцільно обирати слова і словосполучення, які використовуються як психологічні наукові поняття, що стосуються досліджень феномену агресії та її категоріального апарату щодо кіберпростору (мережі Інтернет), які є як правило, іменниками.

Через те, що понятійний апарат вітчизняної і зарубіжної психології не завжди збігається, а дати англійському термінові український термін-еквівалент не завжди можливо, тому в цих випадках доцільно наводити інтерпретацію англomовного терміна описово.

Використовуючи інформаційно-цільовий аналіз цих текстів, відібрано лексичні одиниці (терміни) – слів і сталих словосполучень понятійного апарату агресії у кіберпросторі.

При цьому ряд термінів традиційного понятійного апарату феномену агресії також включено в словник, щоб надалі забезпечити можливість розширення тезауруса для всієї понятійної системи агресії. Побудований тезаурус подавався у вигляді алфавітно-предметного покажчика.

Таким чином, розроблений вузькоспеціалізований тезаурус-словник англomовних термінів агресії в кіберпросторі, дозволить усунути плутанину, термінологічні відмінності і труднощі в розумінні і трактуванні англomовних термінів у психологічних задачах дослідження феномену агресії, а також зменшити відставання вітчизняних психологічних досліджень феномену кіберагресії в Інтернет.

1.3. Особливості прояву агресії та форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет

На основі аналізу специфіки агресії в мережі *Інтернет* (кіберагресії), а також психологічних досліджень феномену кіберагресії [55; 56; 63; 67; 62] виділено і формалізовано базові форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет. Нижче наведено основні форми такого впливу [15; 60; 61; 63; 67; 69; 71].

1. *Флеймінг*, сварка, колотнеча (англ. *flaming, bashing*) – обмін короткими емоційними репліками між двома й більше людьми за допомогою навмисне ворожих електронних повідомлень, написаних злостиво або вульгарною мовою.

Як правило, флеймінг відбувається в публічних місцях віртуального простору (соціальні мережі *Інтернет* та ін.), може переходити в тривалі конфлікти – *Internet (online) «бої» (holy war* – священна війна), а за певних умов набувати форми психологічного терору і викликати в жертви сильні емоційні переживання. Еквівалент сили агресорів.

2. *Гарасмент*, домагання, приставання, нападки, постійні виснажливі атаки (англ. *harassment* – переслідування, *cyber harassment*) – багатократна розсилка повторюваних агресивних і образливих повідомлень, спрямованих на жертву. Може здійснюватися за допомогою чатів, форумів, SMS або дзвінків на мобільні телефони тощо. Часто використовується в багатокористувацьких онлайн-іграх групами гравців (гриферами, від англ.

grieffers), метою котрих є руйнування ігрового досвіду інших учасників, а не перемога. Переслідування визначаються одностороннім фактором впливу на жертву, на відміну від *флеймінга*, який характеризується двостороннім фактором обміну повідомленнями. Онлайн-еквівалент прямого переслідування (залякування або знуцання).

3. *Наклеп*, дифамація (англ. *denigration*) – відправлення або публікація неправдивої інформації про жертву (пліток, чуток, фотографій, віршів, пісень тощо), часто сексуального характеру, що має на меті зіпсувати репутацію жертви або її дружні стосунки. Жертвами можуть бути як окрема людина, так і групи, для яких можуть розсилатися списки типу «хто є хто в ...», «хто з ким спить», створюватися спеціальні «книги для критики» («*slam books*») із «жартами» тощо. Онлайн-еквівалент непрямого залякування з більш широким розповсюдженням події.

4. *Виключення*, відчуження, остракізм, ізоляція (англ. *exclusion*) – навмисне вилучення когось із *Інтернет*-групи, «списку контактів» та ін.

Виключення може проявлятися також відсутністю відповідей на швидкі повідомлення, електронні листи тощо. Чим більше жертва виключається із взаємодії в групі, тим гірше вона відчувається і тим більше падає її самооцінка. У ряді випадків жертва може це сприйняти як соціальну смерть.

У віртуальному соціальному середовищі це може призвести до повного емоційного руйнування жертви. Online-вилучення можливе там, де використовується захист паролем, формується список небажаної пошти або список друзів. Online-вилучення еквівалентне реляційній агресії – «Ви не наш друг» («*You are not our friend*»).

5. *Втілення*, самозванство, перевтілення в певну особу (англ. *impersonation*) – видавання себе за когось іншого, щоб знеславити, створити цій людині труднощі, завдати шкоди репутації або дружнім стосункам та ін.

Ця нова форма агресії пов'язана з можливістю кіберагресора створювати підроблені профілі в мережі *Інтернет* (соціальних мережах

тощо), де він позиціонує себе як жертву, використовуючи її пароль до акаунта в соціальних мережах *Інтернет*, у блогу, електронній пошті, системі швидких повідомлень, особистій сторінці жертви, або створює свій акаунт з аналогічним ім'ям (*nickname*) і здійснює від імені жертви негативну комунікацію, тобто з адреси жертви, без її відома, відправляються провокаційні листи тощо.

6. *Публічне розкриття таємного* (від англ. *outing*) – використання чіхось таємниць, компрометуючої, особистої або інтимної інформації, зображень тощо, публікація їх у мережі *Інтернет* або передача особам, для котрих вони не призначались.

7. *Обман, шахрайство, ошуканство* (англ. *trickery*) – виманювання тайної або компрометуючої інформації про жертву з метою принизити її чи завдати їй шкоди. Ця інформація може бути спільного використання.

Нова форма кіберагресії стала можливою через те, що в *Інтернет* легше обдурити когось і отримати компрометуючу інформацію про жертву.

Деякі дослідники (наприклад, Н. Віллард (N. Willard) [62]), об'єднують останні дві форми кіберагресії: публічне розкриття таємного (*outing*) і обман (шахрайство, ошуканство, *trickery*) – в одну (*outing & trickery*).

8. *Гепіслепінг* (англ. *happy slapping* – «щасливі ляпаси», «радісне побиття»). Назва походить від випадків в англійському метро, де одні підлітки били перехожих, а інші записували це на камеру мобільного телефона. Тепер ця назва закріпилася за будь-якими відеороликами із записами реальних сцен насильства, які розміщують в *Інтернет*, де їх можуть переглядати тисячі людей, без згоди жертви.

Часто агресори стверджують, що це тільки жарт. Звідси й походить термін «щасливі ляпаси». На теперішній час гепіслепінг поширюється дедалі більше, оскільки багато сучасних мобільних телефонів мають вбудовані відеокамери.

Починаючись як жарт, гепіслепінг може закінчитися трагічно: 18-річного Трістона Крістмаса побила група хлопців, знімаючи це на відео для

Інтернет, а коли він помирав від удару головою, вбивця і спостерігачі й далі розважалися на вечірці [15].

9. *Тролінг* (англ. *trolling* – ловля риби на блешню) – розміщення в *Інтернет* провокаційних і брутальних повідомлень з метою викликати конфлікти між учасниками дискусій. Виконавців тролінгу називають троями, як злобну міфологічну істоту [11].

10. *Грифінг* (англ. *griefing*) – поведінка в багатокористувацькій грі, що заважає іншим гравцям (в основному, своїм союзникам), яка дратує й бентежить їх.

Переслідування гравця чи гравців може відбуватися як у процесі онлайн-гри, так і у віртуальному просторі; при цьому, як правило, може бути багато свідків (спостерігачів, *ефект віртуального Колізею*).

11. *Фішинг* (англ. *phishing*, свідомо перекручене написання *fishing* – риболовля – з натяком на лов риби в каламутній воді) – цілеспрямовані дії кіберагресорів (шахраїв) з метою отримати конфіденційну фінансову інформацію (логіни, паролі, номери кредитних карток, банківські дані доступу тощо) шляхом випитування даних користувача (жертви) через електронну пошту або заманювання жертви на сайт, який є точною копією *Інтернет*-банку чи іншої фінансової установи. Жертва, зазвичай, не здогадується, що перебуває на фальшивому сайті, і спокійно повідомляє зловмисникам інформацію про свої рахунки, кредитні картки, паролі тощо [6].

Здебільшого *фішинг* спрямований на клієнтів банків, що пропонують послуги онлайн-банкінгу, платіжних служб, провайдерів *Інтернет*-послуг або онлайн-магазинів [11].

12. *Соціотехніка* (англ. *social engineering* – соціальна інженерія) – тактика зловмисного проникнення, коли кіберагресор (зломщик) з допомогою «умовлянь» спонукає користувача (жертву) видати інформацію, яку можна використати для заподіяння шкоди самому користувачеві або організації, у якій він працює. Щоб дістати дані доступу чи паролі, часто

використовується позірний авторитет [11]. Метод ґрунтується на використанні слабкостей людського фактору і вважається досить руйнівним [32].

13. *Кібербулінг* (англ. *cyberbullying* – кіберзалякування, кіберзнущання) – це заподіяння психологічної шкоди жертві, що здійснюється через електронну пошту, сервіси моментальних повідомлень, в чатах, соціальних мережах, на web-сайтах, а також через мобільний зв'язок.

Така багаторазово повторювана агресивна поведінка має на меті нашкодити жертві і базується на дисбалансі влади (фізичної сили, соціального статусу в групі).

Кібербулінг (*cyberbullying*) отримав назву від англійського слова *bull* – бик, зі спорідненими значеннями: агресивно нападати, вражати, зачіпати, прискіпуватися, провокувати, дошкуляти, тероризувати, цькувати. У молодіжному сленгу є дієслово аналогічного походження – быковать.

Кібербулінг має весь спектр форм поведінки, у кращому разі це жарти, що не сприймаються серйозно, а в радикальному випадку – психологічний віртуальний терор, який завдає непоправної шкоди і може призводити до суїцидів. У зв'язку із цим існує поняття *буліциду* – загибелі жертви внаслідок кібербулінгу [15].

14. *Кіберпереслідування* (англ. *cyberstalking*) – повторювані, тривалі і систематичні домагання (агресивне переслідування), одержимість і порочні бажання в переслідуванні жертви, втручання в її особисте життя, включаючи атаки на членів родини, з метою викликати (сформувані) страх, неспокій тощо.

Кіберпереслідування може мати багато з названих форм впливу на жертву, як правило, в контексті особистих стосунків. Це досить серйозна форма онлайн-домагань (кіберагресії). Найчастіше жертвами кіберпереслідувань стають знаменитості (співаки, актори, політики та ін.).

Слід зазначити, що кіберпереслідування (*cyberstalking*) істотно відрізняється від кібербулінгу (*cyberbullying*) з погляду мотивації й тактики,

оскільки включає в себе порочні бажання, одержиме переслідування жертви, а часто і членів її родини, намір їх контролювати. Можливе також потайне вистежування жертви, з метою організації нападу, побиття, зґвалтування тощо.

Таким чином, на основі аналізу специфіки агресії в мережі *Інтернет* (кіберагресії), а також психологічних досліджень феномену кіберагресії виділено і формалізовано наступні основні форми впливу на емоційний стан жертви (об'єкту кіберагресії): *флеймінг, переслідування, наклеп, виключення, втілення, публічне розкриття таємного, обман, геніслепінг, тролінг, грифінг, фішинг, соціотехніка, кіберпереслідування, кібербуллінг*. Ці форми агресивної поведінки молоді у мережі Інтернет, являють собою передпосилки для дослідження соціально-психологічних чинників та розробки узагальненої психологічної моделі кіберагресії та системи її редукції.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ МОЛОДІ В МЕРЕЖІ ІНТЕРНЕТ

2.1. Система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет

Термін «чинник» або «фактор» (від лат. *factor* – той, що робить, чинить, справляє, спричиняє) у науковій літературі трактується неоднозначно, що в першу чергу пов'язано з галуззю науки та особливостями його використання. Розглянемо дефініції цього терміна, використовувані в психології.

У психологічному енциклопедичному словникові під фактором розуміється «основна рушійна сила, основна причина явища, істотна обставина процесу».

Словник Д. В. Жмурова тлумачить фактори агресивної поведінки як «сукупність причин і умов, що ініціюють агресію або визначають її характер і окремі риси»; *соціально-психологічні фактори – це чинники, які формуються на рівні соціальних груп і роблять вплив на агресивність індивіда.*

Дослідженню проблем агресії та її чинників, у тому числі й молоді, в психології присвячено велику кількість монографій, оглядових публікацій, дисертаційних робіт.

Великий внесок у дослідження чинників, що характеризують і визначають агресію в реальному просторі (дійсній реальності) зробили зарубіжні вчені А. Бандура, А. Басс, Л. Берковіц, Р. Джін, К. Мойєр, Дж. П. Скотт, А. Сторр, С. Фешбек, Л. Портер, Г. Гекхаузен, Н. Міллер та ін.

У вказаних роботах система чинників, що детермінують агресію, розглядалася з позицій тієї або іншої теорії агресії та моделі, причому, у ряді випадків, дослідники виходили з діаметрально протилежних поглядів на природу агресії. З метою систематизації й аналізу таких чинників дехто з

авторів робив спробу класифікувати детермінанти агресії, які ґрунтувалися на різних моделях агресивної поведінки. .

Питання аналізу і дослідження чинників, що визначають агресивну поведінку молоді в реальному просторі, також розглядали в дисертаційних роботах українські вчені І. Ф. Федух, С. Г. Шебанова, О. О. Мізерна, О. П. Лящ, І. С. Мазоха , С. Л. Кравчук, О. Ю. Дроздов, З. В. Спринська, С. П. Третьяков, А. Е. Мелоян та ін.

Як показав аналіз досліджень соціально-психологічних чинників агресивної поведінки, незважаючи на численні обговорення і дискусії, на сьогодні немає єдиного підходу як до самих чинників агресивної поведінки, у тому числі в мережі Інтернет, так і до їх дослідження.

Наприклад, у дискусійній роботі розглядаються два типи чинників: диспозиційні (dispositional) і ситуативні (situational); деякі вчені розглядають агресивну поведінку як результат взаємодії транситуативних і ситуативних чинників.

Інший підхід до дослідження і класифікації чинників запропонували Л. Грінн і С. Мерсер (L.W. Green & S.L. Mercer), який був розвинутий в роботі В. Бушмана і Л. Хаєсманна. Згідно з таким підходом агресивна поведінка є результатом взаємодії ситуативних чинників (situational factors) з предиспозиційними чинниками (predisposing factors). Ці підходи доцільно використовувати при розробці системи соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет, оскільки вони дозволяють: 1) побудувати систему класифікації соціально-психологічних чинників; 2) формалізувати понятійний апарат дослідження; 3) розробити на їх основі ефективні заходи редукції кіберагресії та психологічної допомоги її жертвам.

Над проблемою дослідження чинників агресивної поведінки у мережі Інтернет, працювали такі зарубіжні вчені, як: М. Такі (M. Taki), П. Слі (P. Slee), С. Хаймел (S. Hymel), Х. Сім (H. Sim), С. Свіпер (S. Swearer), Д. Сулер (J. Suler) [331], М. Лоу [303], М. Гоббс [291], Д. Раскаускас,

А. Штольц, М. Герц, К. Давід-Фердон (С. David-Ferdon), Д. Хайт (J. Chait), М. Т. Вітті. Особливо продуктивною ця робота є в США, де величезна увага приділяється питанням дослідження різних форм агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і чинникам, що їх детермінують.

Проте основну увагу названі автори приділяли формам агресивної поведінки і методам профілактики її наслідків, а моделі агресії та система соціально-психологічних чинників, що детермінують агресивну поведінку в мережі Інтернет, у цих роботах не досліджувалися.

У розглянутих роботах простежується тенденція, відповідно до якої багато дослідників відмовляються від абсолютизації якого-небудь одного чинника, що детермінує людську агресію. Домінує підхід, згідно з яким віддається перевага багатофакторному розумінню причин агресії, проте брак системних досліджень мережі Інтернет, по-перше як соціально-психологічного об'єкта, не дозволяє однозначно виробити систему чинників, котрі детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет.

Отже, аналіз основних робіт, присвячених дослідженням соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, показує, що питанням психологічних досліджень чинників агресії як у реальному, так і кібернетичному просторі, приділяється істотна увага, особливо в зарубіжних англомовних публікаціях.

Очевидно також, що немає єдиного погляду на трактування чинників, котрі детермінують агресивну поведінку як у реальному просторі, так і в мережі Інтернет. Це не дозволяє однозначно виділити і дослідити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, а тим більше розробити психологічні засоби для редукції кіберагресії.

Як показав аналіз досліджень соціально-психологічних чинників агресивної поведінки, агресія завжди є результатом складної взаємодії різних чинників, тому в психології існує ряд підходів до дослідження і класифікації чинників, що пояснюють поведінку людини, у тому числі й агресивну.

Незважаючи на численні обговорення і дискусії, на сьогодні немає єдиного підходу як до самих чинників агресивної поведінки, у тому числі в мережі Інтернет, так і до їх дослідження.

Наприклад, у дискусійній роботі розглядаються два типи чинників: *диспозиційні* (dispositional) і *ситуативні* (situational); С. Г. Шестакова і Л. Я. Дорфман розглядають агресивну поведінку як результат взаємодії транситуативних і ситуативних чинників.

Інший підхід до дослідження та класифікації чинників запропонували Л. Грінн і С. Мерсер (Green L.W. & Mercer S.L.) у роботі «Предиспозиційні чинники» («Predisposing Factors»); його розвинуто в роботі В. Бушмана і Л. Хаєсманна «Агресія» («Aggression») стосовно до психологічних завдань дослідження чинників агресивної поведінки. Згідно з таким підходом агресивна поведінка є результатом взаємодії ситуативних чинників (situational factors) з предиспозиційними чинниками (predisposing factors).

Цей підхід доцільно використовувати в дослідженнях соціально-психологічних чинників агресивної поведінки в мережі Інтернет, оскільки в ньому предиспозиційні чинники розглядаються як такі, котрі проявляють свою дію до початку агресивної поведінки, що дозволяє формалізувати уявлення про чинники, побудувати їх класифікацію, провести дослідження, а також розробити ефективні заходи щодо редукції кіберагресії.

На основі цього підходу, моделі динаміки розвитку мережі Інтернет як соціально-психологічного об'єкта, а також моделі системної ментальної репрезентації молоддю кіберпростору (мережі Інтернет), кіберагресію можна розглядати як наслідок віртуальної взаємодії ситуативних чинників (situational factors) кіберпростору з предиспозиційними чинниками (predisposing factors) кіберпростору.

З великої кількості чинників, що детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі), виходячи із завдань дослідження, необхідно виділити і дослідити соціально-психологічні чинники агресивної

поведінки в мережі Інтернет. Для цього введемо формалізоване визначення соціально-психологічних чинників агресивної поведінки в мережі Інтернет.

Соціально-психологічними чинниками агресивної поведінки в мережі Інтернет назвемо чинники, що формуються на рівні віртуальних спільнот і властивостей (особливостей) кіберпростору, які впливають на агресивну поведінку індивіда або людей у віртуальних соціальних ситуаціях.

Предиспозиційні соціально-психологічні чинники агресивної поведінки в мережі Інтернет визначимо на основі розробленої моделі динаміки розвитку мережі Інтернет як соціально-психологічного об'єкта, а також відомих (наявних) дефініцій, поданих у роботах [256; 284].

Соціально-психологічні предиспозиційні чинники агресивної поведінки – це чинники, які роблять свій вплив до початку поведінки, шляхом збільшення або зменшення потягу людини (індивіда, особи) або людей (популяції) до здійснення агресивних дій.

Соціально-психологічні ситуативні чинники агресивної поведінки в мережі Інтернет включають основні, найбільш важливі особливості віртуальної ситуації в кіберпросторі (мережі Інтернет), наприклад, наявність провокації або агресивні репліки. На індивіда (молодь) вони впливають через когніції (пізнання), афект і збудження.

Окрім цього, ситуативні чинники динамічні, легко змінюються, тому існують можливості впливати на їхню активність, що можна використовувати для редукції агресії в мережі Інтернет.

Виходячи з моделей і формалізованих уявлень, виконано класифікацію соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, що показано на рис. 2.1.

Рис. 2.1. Класифікація соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет

Нижче розглянуто основні соціально-психологічні чинники, котрі детермінують агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі).

На основі аналізу психологічних досліджень, проведених у роботах відомого американського соціального психолога Б. Бушмана, а також у роботах, виділено такі предиспозиційні особистісні чинники.

Чинник когнітивних особливостей особистості (personality) – характеризує індивіда з погляду суми знань про особливості соціальної взаємодії з оточенням як у реальному, так і в кібернетичному просторах, а також про емоційні особливості такої взаємодії.

Згідно із соціально-когнітивною теорією, знання подаються у вигляді структури, що складається з інформаційних пакетів, які зберігаються в пам'яті індивіда. Ці знання, виникнувши раз, розглядаються як частина особистості індивіда. Джерело їх походження, як правило, пов'язане з ранньою взаємодією індивіда з навколишнім середовищем реального простору ще дитиною, а також з досвідом (знанням особливостей) взаємодії з віртуальним середовищем кіберпростору (мережі Інтернет).

Те, яким чином особа тлумачить різні події та соціальні ситуації і реагує на них, як у реальному, так і в кібернетичному просторах, залежить від особливостей її структури знань, їх активації та емоційної реактивності індивіда в структурі знань.

Чинник дисоціативних уявлень (dissociative imagination). Для позначення цього чинника використовується також термін «чинник відчуття онлайн-життя».

Певна частина молоді розглядає взаємодію у віртуальних спільнотах мережі Інтернет (онлайн-життя) як свого роду ігри з правилами і нормами, які не застосовуються в повсякденному житті (реальному просторі), – це всього лише гра (дисоціативні уявлення).

Виходячи з цього, вони вважають, що не повинні нести відповідальність за свої агресивні дії в кіберпросторі, що це все не посправжньому і не має нічого спільного з дійсною реальністю (реальним простором). Під впливом чинника анонімності можуть посилюватися дії чинника дисоціативних уявлень.

Чинник соліпсичних інтроєкцій (solipsistic introjection). Для його позначення використовують термін «чинник відчуття онлайн-злиття людини з розумом іншої людини» – це все в моїй голові (соліпсичні інтроєкції), а також «розуміння того, що взаємодія відбувається у вашій голові» (the perception that the interaction is happening in your head).

У ряді випадків при віртуальній взаємодії, на відміну від взаємодії вічна-віч (*face-to-face, f2f*) у реальному просторі, індивід при віртуальній взаємодії з онлайн-компаньоном може використовувати тільки текст, при цьому зорові і слухові сигнали відсутні. Тому інколи в індивіда може з'явитися несвідоме відчуття, що його розум злився з розумом онлайн-компаньйона і взаємодія відбувається в його голові.

Читання повідомлень онлайн-компаньйона індивід може сприймати як голос у голові, неначе ця людина магічно була вставлена (або «інтроєктується») в його психіку. У своїй уяві, де це безпечно, люди

почуваються вільно, можуть говорити різні речі та чинити різні агресивні дії, які вони б не здійснили насправді.

З появою нейроінтерфейсів «мозок–комп'ютер» (Brain-Computer Interface) і «мозок–мозок» (Brain-to-Brain, B2B), розробки яких зараз перебувають значною мірою на експериментальній стадії, стає реальним онлайн-злиття мозку однієї людини з мозком іншої людини, що відкриває абсолютно нові, не досліджені, можливості для реалізації агресивної поведінки, за рахунок прямого впливу на мозок людини або людей, при віртуальній взаємодії в кіберпросторі. На це вказував ще Е. Фромм у роботі «Анатомія людської деструктивності», назвавши один з розділів другої частини книги «Мозок як основа агресивної поведінки».

Чинник анонімності (утаювання особи, anonymity). Анонімність у віртуальних спільнотах призводить до психологічної розкнутості, ненормативності, прояву більшої свободи висловів і вчинків та ін., що дозволяє людині формувати нову ідентичність, створювати новий образ і здійснювати таким чином нереалізовані потреби, у тому числі й агресивну поведінку.

Іноколи люди можуть навіть переконувати себе, що це не їхня поведінка, тому, діючи з ворожих намірів, індивід не бере на себе відповідальності за агресивні дії. Д. Сулер це називає дисоціативною анонімністю (*dissociative anonymity*). Анонімність породжує відчуття безкарності, що призводить до зростання жорстокості в агресивних діях у мережі.

Б. Бушман і Л. Хаєсманн на основі експериментальних досліджень у лабораторних умовах, показали, що чинник анонімності призводить до збільшення агресії також і в реальному просторі.

Анонімність у кіберпросторі реалізується за допомогою *web-псевдонімів*, якими індивіди називають себе у віртуальних спільнотах кіберпростору (мережі Інтернет).

Як *web-псевдоніми* зазвичай використовують:

1) нікнейм, або нік (від англ. *nickname* – прізвисько, кличка), – довільне, вигадане ім'я користувача, яке він указує при реєстрації на форумах, у чатах, блогах, соціальних мережах та інших інтернет-ресурсах;

2) юзерпик (від англ. *user picture* – зображення користувача); часто використовується в парі з нікнеймом індивіда, може бути як реальною фотографією користувача, так і будь-якою довільною картинкою;

3) аватар (від англ. *avatar* – інкарнація, втілення; в індуїзмі втілення бога Вішну) – фотографія або інше графічне зображення, використовуване в обліковому записі для персоналізації індивіда (користувача), вираження так званого віртуального Я або просто для полегшення пошуку і пізнання власника акаунта.

Аватар може бути у вигляді ікони (форуми, чати, блоги, соціальні мережі) чи у вигляді тривимірної моделі (онлайн-ігри). Мета аватара – публічне графічне зображення користувача. Зазвичай за допомогою аватара користувач прагне відобразити якісь риси власного характеру. Часто терміни «юзерпик» і «аватар» використовують як синоніми.

Чинник анонімності також розглядали М. А. Рупп, Д. Сулер, Б. Бушман і Л. Хаєсманн та ін..

Чинник невидимості (фізична невидимість, invisibility). Як пише Д. Сулер, індивідові в мережі Інтернет немає потреби піклуватися про свій вигляд. Окрім цього, і це важливіше, чинник невидимості відключає «соціальний сканер» мозку при віртуальній соціальній взаємодії.

При взаємодії віч-на-віч (*face-to-face*) у реальному просторі мозок індивіда прочитує («сканує») емоційні знаки і соціальні сигнали іншого індивіда, для того щоб спрямувати соціальну взаємодію в необхідному напрямі. Більша частина такої соціальної інформації та сигналів зосереджена в лобових ділянках кори головного мозку. Це дозволяє індивідові оцінювати міжособистісну (соціальну) взаємодію й управляти процесом соціальної взаємодії.

При віртуальній соціальній взаємодії такий механізм перестає функціонувати, що унеможливорює контроль за соціальною взаємодією, управління нею і може призводити до руйнування віртуальної взаємодії, а також виникнення різних агресивних реакцій.

Тому у віртуальних спільнотах використовують різні піктограми, що виражають емоції. Прикладами таких піктограм є *смайлики* (англ. *smiley* – що сміється; усмішливий; такий, що позначає усмішку), рідше *емотикон* (англ. *emoticon*, утворено від слів *emotion+icon*) – послідовність з допоміжних символів і розділових знаків, що позначає емоції.

Чинник самоорганізації в мережі Інтернет. Відповідає одній із центральних психологічних категорій – поняттю психологічної стійкості, в основі якої лежать механізми саморегуляції і самоорганізації.

Ці механізми забезпечують здатність індивіда до самозміни, діалектично поєднуючи його залежність від реальної або віртуальної соціальної ситуації з можливістю подолати їхні впливи. Механізми саморегуляції і самоорганізації також дозволяють індивідові зберігати основні стосунки, як у реальному світі, так і в кіберпросторі, завдяки пластичності і варіативності.

Чинник самоорганізації в мережі Інтернет і механізми саморегуляції і самоорганізації психологічної стійкості особливо виразно проявляються в молодіжному середовищі, де основними потребами є пошук свого Я, пошук «своїх», потреба в «групуванні» тощо.

Ці потреби швидко й ефективно задовольняються в різних формах віртуальної взаємодії, у тому числі й агресивної поведінки, у віртуальних спільнотах.

Чинник асинхронності – затримка в часі між відправкою повідомлення й отриманням зворотного зв'язку, що дозволяє індивідові «емоційно вдарити і втекти» («emotional hit and run»).

У роботах К. Манро і Д. Сулера як синонім використовується інша назва цього чинника: *затримка реакції (Delayed reactions)*.

Чинник рівності пов'язаний з відсутністю в кіберпросторі фігури, що має авторитет або представляє владу. Здебільшого у віртуальних спільнотах всі мають рівні можливості виражати самого себе. Кожен – незалежно від статусу, майнового становища, раси, статі тощо – починає на рівних умовах. Поява «авторитету» зведена до мінімуму, тому люди набагато більше схильні «погано» говорити або агресивно поводитися.

Як пише Д. Сулер, якщо люди не бачать вас або вашого оточення, вони не знають, чи ви є президентом великої корпорації, котрий сидить у дорогому офісі, чи ви «звичайна» людина, що розташувалася вдома перед комп'ютером. Але навіть якщо вони що-небудь і знають про ваш статус і владу, то це може мати незначний вплив на вашу присутність у мережі Інтернет.

Головним, що визначає вплив індивіда на інших у віртуальних спільнотах (мережі Інтернет, кіберпросторі), є його навички в спілкуванні, наполегливість, якість ідей та ін., тобто особисті якості. Згідно з традиційною філософією Інтернету, всі є рівними: рівний обмін ідеями і ресурсами.

Є інші назви (синоніми) цього чинника: нейтралізація статусу (*neutralizing of status*), мінімізація влади, повноважень (*minimizing authority*).

Чинник безтілесності обмежує агресивну поведінку, не допускаючи прямої фізичної агресії. Тому агресивна поведінка кіберагресора спрямована на нервово-емоційний стан жертви (об'єкта кіберагресії).

Чинник відображення насильства в мультимедійному контенті кіберпростору (інтернет-ЗМІ, соціальні мережі, блоги, чати, web-портали, web-сайти, багатокористувацькі онлайн-ігри тощо).

Його дія проявляється через наслідування зразків агресивної поведінки людини, як у кібернетичному, так і реальному просторах. Чинник впливає через ефект праймінгу, а також наuczінням через спостереження (А. Бандура та ін.).

Чинник скінченної множини (набору) форм агресивної поведінки в кіберпросторі. Визначає форми агресії, які впливають на нервово-емоційний

стан жертви (об'єкта кіберагресії), ґрунтуючись на можливостях програмно-апаратних засобів інформаційних технологій мережі Інтернет. До них належать: *флеймінг, переслідування, наклеп, виключення, втілення, публічне розкриття таємного, обман, ґепіслепінг, тролінг, ґрифінг, фішинг, соціотехніка, кіберпереслідування, кібербулінг.*

Чинник культури віртуальних молодіжних спільнот мережі Інтернет. Невід'ємною особливістю молодіжних віртуальних спільнот є виникнення нової інтернет-культури, створення на її основі своєрідного «діалекту», зрозумілого тільки користувачам мережі Інтернет, що відображено в ефекті віртуального Колізею (the virtual Coliseum), показано в ряді інших робіт.

Моральні й етичні положення цієї інтернет-культури молодь може використовувати, щоб виправдати специфічні норми взаємодії, котрі виражаються в допущенні більшої розкутості, а отже, як більшої агресивності, так і дружелюбності. Культура насильства в деяких віртуальних спільнотах може спричиняти агресивну поведінку молоді. Як синонім назви цього чинника іноді використовують термін «цінності» (Values).

Чинник ролей відображає моделі віртуальної взаємодії, прийняті в молодіжній інтернет-культурі конкретної віртуальної спільноти.

Чинник типу віртуального середовища визначає тип і особливості використовуваних програмно-апаратних засобів та інтерфейсів інформаційних технологій мережі Інтернет (наприклад, блоги, дошки оголошень, соціальні мережі, чати, багатокористувацькі ігри тощо). Встановлює віртуальні межі соціальної ситуації в кіберпросторі.

Чинник засобів інтерактивної віртуальної взаємодії характеризує ситуаційно зумовлені мовні звороти, словник, інтонацію, мову, символи, форми агресивного впливу тощо, використовувані учасниками віртуальної соціальної взаємодії.

Чинник аверсивної (від лат. *aversatio* – відраза), *неприємної події*. Характеризує випадки агресії, особливо колективної, коли аверсивний

стимул сприймається у формі позбавлення (депривації), несправедливості, фрустрації та ін. Є однією з основних причин насильства у віртуальних спільнотах. Діє як у кібернетичному, так і в реальному просторах.

Л. Берковіц зазначав, що всі неприємні події – а не тільки фрустрація – заслуговують на те, щоб бути визнаними як важливі причини агресії.

Б. Бушман називає цей чинник неприємною подією (Unpleasant Events).

Чинник суб'єктивної інтерпретації віртуальної соціальної ситуації. Зумовлює соціальну поведінку індивіда у віртуальних спільнотах (кіберпросторі). Поняття суб'єктивної інтерпретації ввели для реального простору Л. Росс і Р. Нісбетт. Цей чинник визначає, як саме індивід оцінює стимули віртуальної соціальної ситуації та власний досвід. Важливий для розуміння віртуальної соціальної поведінки індивіда, її передбачення та керування нею.

Інша назва цього чинника *атитюди (Attitudes)*; наявний цей термін також у класичному визначенні ситуації В. Томаса .

Чинник цілей агресивної поведінки молоді в кіберпросторі – центральний, системотворчий; характеризує мету агресивної поведінки.

Чинник правил і норм характеризує загальноприйняті у віртуальній спільноті уявлення про дозволена і неприпустима поведінку в конкретних віртуальних соціальних ситуаціях.

Чинник емоційного сприйняття віртуальної соціальної ситуації (чинник емоцій) характеризує емоційне сприйняття віртуальної соціальної ситуації індивідом.

Указані соціально-психологічні чинники в сукупності утворюють систему, яка відповідає критерію *конвенціональної об'єктивності*.

Технологічний детермінізм у розвитку мережі Інтернет. Дія чинника ґрунтується на методології, згідно з якою розробка і використання інформаційних технологій приводить до заздалегідь зумовлених результатів як у розвитку самої мережі Інтернет, так і в соціальній сфері кіберпростору.

Проте, як показує зарубіжний і вітчизняний досвід, неврахування причинно-наслідкових зв'язків соціальної складової призводить до зростання насильства і жорстокості в кіберпросторі.

Правові проблеми агресивної поведінки молоді в кіберпросторі. У розвинених країнах світу, наприклад США, є велика кількість законодавчих актів, що визначають міру покарання за агресивні дії в кіберпросторі.

У законодавстві України таких законодавчих норм немає, що зумовлює безкарність і зростання різних форм девіантної поведінки молоді в мережі Інтернет, у тому числі й кіберагресії.

Брак освітніх програм стосовно проблем молодіжної кіберагресії. На сьогодні в жодному з вищих навчальних закладів України не готують фахівців із соціально-психологічних, педагогічних і правових проблем застосування інформаційних технологій щодо зниження кіберагресії та протидії насильству й жорстокості, девіантній і агресивній поведінці молоді в кіберпросторі [36].

Таким чином, формалізовано понятійний апарат дослідження та розроблено класифікацію соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, яка включає предиспозиційні чинники (особистісні і середовища кіберпростору) та ситуативні чинники (такі, що відображають об'єктивну і суб'єктивну складові соціальної віртуальної ситуації).

Виділено основні:

1) предиспозиційні особистісні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (когнітивних особливостей особистості, дисоціативних уявлень, соліпсичних інтродекцій);

2) предиспозиційні чинники віртуального середовища кіберпростору (анонімності, невидимості, самоорганізації, асинхронності, рівності, безтілесності, насильства в мультимедійному контенті кіберпростору, скінченної множини форм агресивної поведінки в кіберпросторі, інтернет-культури віртуальних молодіжних спільнот);

3) ситуативні чинники, що відображають об'єктивну складову віртуальної соціальної ситуації (ролей, типу віртуального середовища, засобів інтерактивної віртуальної взаємодії, аверсивної події);

4) ситуативні чинники агресивної поведінки молоді, що відображають суб'єктивну складову віртуальної соціальної ситуації (суб'єктивної інтерпретації віртуальної соціальної ситуації, цілей агресивної поведінки молоді в кіберпросторі, правил і норм, емоційного сприйняття віртуальної соціальної ситуації).

Установлено основні чинники, що зумовлюють агресивну поведінку молоді в мережі Інтернет (відсутність програм контролю над поведінкою дітей і молоді в кіберпросторі, технологічний детермінізм у розвитку мережі Інтернет, правові проблеми агресивної поведінки молоді в кіберпросторі, брак освітніх програм з проблем молодіжної кіберагресії).

Показано, що одним з перспективних методів зниження кіберагресії є розробка неагресивних способів поведінки як у мережі Інтернет (кіберпросторі), так і в реальній дійсності.

2.2. Теоретико-методологічні основи та принципи профілактики і корекції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет

Питання профілактики та корекції агресивної поведінки серед неповнолітніх і молоді розглядалися в багатьох монографіях, дисертаційних дослідженнях і різного роду публікаціях. Прикладами можуть служити монографія І. А. Фурманова «Психологічні основи діагностики і корекції порушень поведінки в дітей підліткового і юнацького віку», дисертаційна робота С. Г. Шебанової «Профілактика і корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування», дослідження Т. Карпінської «Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки», Т. Г. Румянцевої «Агресія і контроль» та інших.

Проте ефективність цих та інших програм профілактики й редукції агресивної поведінки багато в чому залишалася неоднозначною через

відмінності у використовуваних критеріях, цілях програм тощо. Тому міжнародна група вчених М. Ттофі (M. Ttofi), Д. Фаррінгтон (D. Farrington) і А. Болдрі (A. Baldry) разом зі Шведською Національною радою із запобігання злочинності (The Swedish National Council for Crime Prevention) провели систематизований мета-аналіз досліджень стосовно зниження рівня знущань та злочинності в школах, що подано в роботі «Ефективність програм редукції шкільних знущань» («Effectiveness of Programmes to Reduce School Bullying»).

Систематизований огляд включає аналіз досліджень за 25 років, за результатами якого було виділено 44 високоефективні програми, а також показано, що залякування та переслідування можна знизити приблизно на 17–23 %.

На основі проведеного мета-аналізу також виділено ключові елементи (стратегії), які ведуть до зниження:

1) кількості агресорів (булерів) (показ відео, дисциплінарні методи (санкції за погану поведінку тощо), робота з однолітками, тренінг батьків, кооперативна групова робота);

2) кількості об'єктів агресії (жертв) (тренінг батьків, упровадження супервізії за простором ігор, дисциплінарні методи, шкільні асамблеї (збори, обговорення), використання відео, інформування батьків, формування правил на рівні класу, управління класом).

Окрім цього, в дослідженні М. Ттофі, Д. Фаррінгтона і А. Болдрі виділено невирішені проблеми та завдання щодо редукції шкільного залякування.

Основні з них, пов'язані із завданнями даного дослідження, такі:

- 1) чому результати програм редукції відрізняються в різних країнах;
- 2) чому програми редукції працюють краще зі старшими дітьми;
- 3) чому великі та більш пізні програми редукції менш ефективні, ніж програми меншого масштабу і більш ранніх досліджень та ін.

Проте, незважаючи на великий обсяг і період досліджень (25 років), указана робота розглядає тільки випадки агресивної поведінки молоді, пов'язані з профілактикою і редукцією залякування і переслідування в школі, і не порушує питань профілактики і редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберпросторі). Цим питанням присвячено багато психологічних робіт, особливо в США, де приділяється значна увага дослідженню різних форм кіберагресії, профілактиці, наданню допомоги об'єктам агресії та редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Прикладами можуть служити роботи ряду зарубіжних психологів: К. Блер (C. Blair), М. Вітті (M. Whitty), М. Герц (M. Hertz), К. Давід-Фердон (C. David-Ferdon), Д. Пеплер (D. Pepler), Д. Раскаускас (J. Raskauskas), С. Свіпер (S. Swearer), П. Слі (P. Slee), М. Такі (M. Taki), С. Хаймел (S. Hymel), А. Штольц (A. Stolz), Д. Хайт (J. Chait) та ін.

Надалі цей напрямок розвинуто в монографіях провідних дослідників у галузі кіберагресії, таких як С. Хіндужа, Д. Патчін (S. Hinduja, J. Patchin, 2008), С. Лімбер, Р. Ковальський, П. Агатсон (S. Limber, R. Kowalski, P. Agatston, 2008), Н. Віллард (N. Willard, 2007), С. Шаріф (S. Shariff, 2008) та ін.

Численні дослідження агресивних дій у мережі Інтернет показують, що близько 43 % підлітків (США) піддавалися тій або іншій формі (типу, виду) кіберагресії, при цьому негативні наслідки кіберзалякування залежать від індивідуальних особливостей об'єкта агресії (жертви), однак депресія, почуття печалі, гніву і розчарування є найбільш поширеними серед жертв (об'єктів) кіберагресії.

У деяких випадках емоційна дія на жертву через кіберагресію (кіберзалякування) може призводити до суїциду. У дослідженнях показано, що жертви кіберзалякування серед підлітків у 1,9 разу частіше вдаються до суїциду, ніж інші вікові категорії. У зв'язку із цим Д. Патчін і С. Хіндужа ввели термін «cyberbullicide» («кіберсуїцид» – суїцид, викликаний

кіберзалякуванням), щоб описати явище, в якому «самогубство прямо або побічно пов'язане з *online*-агресією».

У зарубіжних дослідженнях, насамперед у США, також велика увага приділяється законодавчому аспекту боротьби з кіберагресією, розробці різних освітніх та профілактичних засобів (програм), котрі, як правило, реалізовані у вигляді спеціалізованих web-сайтів і web-порталів, наприклад: www.cyberbullying.us, www.ebullying.co.uk, www.stopcyberbullyingonguam.org, www.bullying.org, www.bullyingcourse.com, www.cyberbullying.org та ін.

Стосовно вітчизняних психологічних досліджень у галузі профілактики та редукції кіберагресії та засобів психологічної допомоги жертвам (об'єктам кіберагресії) публікацій значно менше. Прикладами можуть служити монографія О. В. Петрунько «Діти і медіа: соціалізація в агресивному медіасередовищі» та стаття Л. А. Найдьоновой «Агресивний кіберпростір чи агресивні користувачі?».

Також є ряд загальних досліджень щодо використання мережі Інтернет для проведення віртуальних психологічних тренінгів. Це роботи І. Кузнецової та Ю. Кирилук, дослідження А. В. Рубцова і С. В. Лебедева зі створення віртуальної психологічної служби та ін.

Слід зазначити, що психологічний тренінг – це один із варіантів психокорекційної роботи, який спрямований на вирішення завдань, що пов'язані з вдосконалення мотиваційних, вольових, емоційних, світоглядних, поведінкових аспектів життєдіяльності індивіда.

Психологічний тренінг – це система спеціально організованого впливу, яка має інтенсивний характер й дозволяє реалізувати необхідні умови розвитку та актуалізації внутрішніх ресурсів індивіда, що зумовлює системні зміни у його соціальній активності. При цьому, вибір тренінгових заходів і методів повинен відбуватися з урахуванням специфіки вікових, гендерних, освітніх особливостей індивідів та особливостей соціального середовища (соціальної ситуації), у якому вони будуть здійснюватися.

У світовій психологічній практиці існують різні погляди на природу молодіжної агресивності, а отже, й різні підходи до її профілактики та редукції (психотерапії).

Як показує практичний досвід проведення психологічних тренінгів з редукції агресивної поведінки молоді, найбільш ефективними та поширеними тут є:

- 1) тренінги соціальних навиків, що ґрунтуються на різних модифікаціях теорій навчання і розвитку;
- 2) тренінги на основі когнітивно-поведінкового переструктурування (перетворення);
- 3) техніки на основі гештальт-підходу, що дозволяють трансформувати невротичні, недоречні або хронічні агресивні реакції в конструктивні, корисні й здорові.

Як було показано в попередніх теоретичних дослідженнях, агресивна поведінка молоді в мережі Інтернет є полімодальним утворенням в особі, котре детерміноване численними соціально-психологічними та психологічними чинниками.

Теоретичні дослідження становлять концептуальну основу, що містить ряд особливостей теоретичного і практичного плану, які необхідно враховувати при розробці програм корекції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Нижче подано ці теоретико-методологічні особливості.

1. Корекція агресивної поведінки молоді повинна ґрунтуватися на типі простору (реальний чи кіберпростір), соціальній ситуації, що характеризує цей простір, а також особливостях соціальної взаємодії в ньому.

З урахуванням цілей і завдань дослідження, вирішуваних у даній роботі, тут розглядатимуться корекція агресивної поведінки молоді в кіберпросторі, віртуальні спільноти, віртуальні соціальні ситуації, а також соціально-психологічні чинники, що детермінують віртуальну взаємодію в цьому просторі.

2. Для опису поведінки суб'єкта в кіберпросторі необхідно використовувати скоректоване рівняння К. Левіна, а також теоретичне уявлення вченого про те, що у всякій поведінці індивіда, у тому числі й у кіберпросторі, основними є потреби, а агресивна поведінка виникає внаслідок депривації актуальних потреб або фрустрації суб'єкта.

3. Віртуальну соціальну ситуацію слід розглядати так, як вона уявляється суб'єктові.

Із огляду на це розробка методик програм тренінгів з редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет, підбір конкретних психологічних процедур і вправ мають ґрунтуватися на таких методологічних принципах, які підтвердили в психологічній практиці свою ефективність.

Це такі методологічні принципи, як:

1) принцип «тут-і-зараз». Стосовно кіберпростору це означає, що на агресивну поведінку молоді в кіберпросторі впливає тільки те, що діє «тут і зараз». Минулі та майбутні події, як у реальному, так і в кіберпросторі, самі по собі не можуть визначати поведінку суб'єкта зараз, вони можуть лише зробити свій внесок у структуру загальної віртуальної ситуації, змінити композицію поля, а також актуальні стани суб'єкта і його віртуального оточення;

2) принцип підкріплення позитивного досвіду;

3) принцип ієрархії технік – від вербалізації почуттів, модифікації простих поведінкових реакцій до формування стійких когнітивних патернів (переконань, цінностей, орієнтацій, моральних установок);

4) принцип взаємозв'язку внутрішньої (інтрапсихічної) і зовнішньої (психосоціальної) детермінації функціонування особи суб'єкта;

5) принцип урахування закономірності зміни поведінки, який включає такі стадії: передобмірковування, обмірковування, підготовку, дію, підтримування;

6) принцип комплектності психотерапевтичного впливу:

а) в пізнавальній складовій (переконання, навіювання, конфронтація, прояснення, інтерпретація);

б) в емоційній складовій (катарсис, емоційна підтримка, емпатія);

в) в поведінкових складових реального і кіберпростору (мотивація, новий емоційний і міжособистісний досвід, а також підкріплення, як у реальному, так і в кіберпросторі);

7) принцип інтегративності. Практичний психологічний досвід розробки і проведення тренінгів з модифікації агресивної поведінки молоді показує доцільність і ефективність використання інтеграції різних технік.

8) принцип ненасильства і поваги до гідності підлітків (молоді).

Отже, головним є те, щоб зміст і принципи розробленої програми профілактики та корекції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет відповідали меті та завданням формувального етапу дослідження.

2.3. Соціально-психологічні програми редукції агресивної поведінки молоді в мережах Інтернет

Відповідно до сформульованих теоретико-методологічних основ і методичних принципів запропоновано програму «Тренінг модифікації агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет» і дві допоміжні програми для підлітків (неповнолітньої молоді) – тренінги батьків і педагогів.

В основній програмі «Тренінг модифікації агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет» використовувалася техніка когнітивної, гештальт- і поведінкової терапії. Власно модифікація агресивної поведінки молоді передбачає цілеспрямоване регулювання її активності з використанням засобів переконання, навіювання, наслідування та зараження. Такі техніки, вже довгий час, з певним успіхом використовуються у зарубіжній психотерапії.

Наприклад, техніка аверсивної сенсibiliзації, яка базується на положеннях когнітивно-поведінкового підходу, у відповідності до якого у

людини є суттєві когнітивні викривлення та недостатньо розвинена соціальна компетентність, що не дає їй можливості бути соціально-адекватним умовам життя, у яких вона перебуває. Отже, сенсibilізація представляє послідовні девіантні дії до наступу кульмінації – аверсивного переживання, яке включає фізичний або психологічний дистрес.

Метою програми тренінгу є пошук альтернативних соціально прийнятних і безпечних способів задоволення власних потреб молоді у віртуальних спільнотах кіберпростору, а також у спільнотах реального простору.

У програмі «Тренінг модифікації агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет» вирішувалися такі основні завдання:

- 1) усвідомлення власних потреб у віртуальній соціальній взаємодії.
- 2) навчання прийомів регулювання власного емоційного стану як у реальному, так і в кіберпросторі та формування адекватної самооцінки;
- 4) навчання способів цілеспрямованого керування поведінкою, внутрішнього самоконтролю та стримування негативних емоцій;
- 5) формування позитивних моральних життєвих позицій як у реальному, так і в кіберпросторі.

Предметом корекції була власне агресивна поведінка молоді у віртуальних спільнотах мережі Інтернет та її складові (компоненти): мотиваційна, емоційна, вольова, моральна.

Основними психологічними прийомами, що використовувалися у розробленій тренінговій програмі були корекційні психологічні вправи.

Корекційні психологічні вправи містили як реальні приклади віртуальної агресивної взаємодії молоді, так і спеціально створені (навчальні) віртуальні ситуації в кіберпросторі, суть яких полягала в спрямованій стимуляції змін в емоційній, вольовій, моральній і поведінковій сфері.

Ці вправи в основному були спрямовані на:

- 1) навчання молоді об'єктивно оцінювати віртуальні соціальні ситуації кіберпростору;

2) навчання молоді використовувати пряму відмову від небажаної поведінки у віртуальних спільнотах кіберпростору замість звичних для неї способів агресивного реагування;

3) підкріплення гальмування та заміщення агресивних стереотипів поведінки у віртуальних соціальних ситуаціях на продуктивні й соціально-прийнятні поведінкові реакції;

4) формування поведінкових патернів і розширення продуктивних, соціально-прийнятних поведінкових реакцій у віртуальних соціальних ситуаціях;

5) навчання прийомів безпечної поведінки у віртуальних спільнотах кіберпростору, віртуального етикету та мінімізації наслідків негативних емоцій, викликаних віртуальною соціальною взаємодією.

Разом із цим, світовий досвід розробки і проведення психокорекційних і психотерапевтичних заходів показує, що можна істотно підвищити їх ефективність, якщо до процесу корекції агресивної поведінки неповнолітньої молоді (підлітків) залучити їхніх батьків і педагогів.

У зв'язку із цим розроблено дві допоміжні програми:

1) для батьків – «Тренінг інформаційно-комунікативної ефективності батьків»;

2) для педагогів (учителів) – «Тренінг інформаційно-психологічної компетентності педагога».

Програма «Тренінг інформаційно-комунікативної ефективності батьків» призначена для роботи з батьками з метою гарантування безпечної роботи неповнолітньої молоді (підлітків) у мережі Інтернет, запобігання агресивній поведінці молоді у віртуальних спільнотах та її профілактики.

Основна спрямованість тренінгу полягає у створенні психологічних умов подолання батьківських обмежень «цифрового» покоління і набуття батьками реального і віртуального досвіду взаємодії з власними дітьми за допомогою тренінгу інформаційно-комунікативних навиків взаємодії батьків та їхніх дітей.

У програмі тренінгу вирішувалися такі завдання:

- 1) переосмислення ролі та позиції батьків щодо мережі Інтернет (кіберпростору);
- 2) розуміння «цифрових» потреб своєї дитини;
- 3) розуміння проблем безпеки своєї дитини в кіберпросторі;
- 4) взаєморозуміння і взаємоповага прав і потреб один одного (батьків і дітей);
- 5) набуття впевненості і формування готовності обговорювати з дитиною роботу в мережі Інтернет, комп'ютерні ігри тощо, а також всі конфліктні ситуації в сім'ї, школі, включаючи кіберпростір;
- 6) вироблення ефективного стилю взаємодії батьків зі своїми дітьми, у тому числі й з використанням інформаційних засобів (мобільні телефони, мережа Інтернет та ін.).

Цілями програми «Тренінг інформаційно-психологічної компетентності педагога» є:

- 1) інформування педагогів про специфіку молодіжних віртуальних спільнот мережі Інтернет, соціально-психологічні чинники, що зумовлюють специфіку агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет;
- 2) інформування педагогів про форми агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет (кіберагресії) та проблеми її безпеки;
- 3) навчання педагогів ефективних способів взаємодії з учнями, включаючи засоби інформаційних технологій (конфліктні ситуації реального і кіберпростору та ін.);
- 4) навчання прийомів профілактики і редукції шкільного кіберзалякування, кіберпереслідування і надання допомоги жертвам (об'єктам) шкільної кіберагресії.

Корекційні психологічні вправи в програмі «Тренінг інформаційно-психологічної компетентності педагога» полягали в спрямованій стимуляції змін в інформаційно-психологічній компетентності педагогів.

Основні з них:

1) використання прикладів реальних віртуальних ситуацій у кіберпросторі (мережі Інтернет) для вироблення уявлень у педагогів про соціально-психологічні та психологічні чинники кіберпростору, форми кіберагресії, а також про проблеми безпеки учнів у мережі Інтернет;

2) розробка і використання навчальних ситуацій для реального і кіберпростору, що стимулюють генералізацію інформаційно-педагогічних навиків педагогів;

3) розробка і програвання різних сюжетних і рольових ігор, що безпосередньо формують навички педагогів у запобіганні агресивній поведінці молоді в мережі Інтернеті та її редукції.

Слід зазначити, що запропоновані психокорекційні тренінгові програми розраховані на дев'ять занять з неповнолітньою молоддю, чотири заняття з учителями і три заняття з батьками. Тривалість одного заняття – 90 хвилин.

Більшість досліджуваних в експериментальних групах у процесі занять проявляли зацікавленість, займали активні позиції в усіх вправах психокорекційних тренінгів. Узагалі тренінги проводяться із загальною позитивною установкою.

Розглянемо більш детально зміст програми *«Тренінг модифікації агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет»*.

Перше заняття.

Мета: знайомство, створення атмосфери відкритості, довіри та доброзичливості між випробуваними.

Хід заняття

Міні-лекція: «Особливості спілкуванню у кіберпросторі».

Виконання корекційної психологічної вправи «Привітання партнера по спілкуванню»

Форма контролю: обговорення.

Друге заняття.

Мета: навчитися об'єктивно оцінювати віртуальні соціальні ситуації у кіберпросторі.

Хід заняття

Рольова гра «Захистись від агресії».

Виконання корекційної психологічної вправи «Контроль власного емоційного стану».

Форма контролю: обговорення.

Третє заняття.

Мета: навчитися використовувати пряму відмову від небажаної поведінки у віртуальних спільнотах кіберпростору замість звичних для себе способів агресивного реагування.

Хід заняття

Міні лекція: «Добрий самаритянин».

Виконання корекційної психологічної вправи «Ідентифікація».

Форма контролю: обговорення.

Четверте заняття.

Мета: підкріплення гальмування та заміщення агресивних стереотипів поведінки у віртуальних соціальних ситуаціях на продуктивні й соціально-прийнятні поведінкові реакції.

Хід заняття

Міні лекція: «Поведінка, яка зближує з іншими».

Виконання корекційної психологічної вправи «Сенсибілізація».

Форма контролю: обговорення.

П'яте заняття.

Мета: формування поведінкових патернів і розширення продуктивних, соціально-прийнятних поведінкових реакцій у віртуальних соціальних ситуаціях.

Хід заняття

Рольова гра: «Кодекс поведінки користувача Інтернет».

Виконання корекційної психологічної вправи «Правила «дорожнього руху» в кіберпросторі».

Форма контролю: обговорення.

Шосте заняття.

Мета: навчання прийомів безпечної поведінки у віртуальних спільнотах кіберпростору.

Хід заняття

Рольова гра: «Кодекс поведінки користувача Інтернет».

Виконання корекційної психологічної вправи «Правила «дорожнього руху» в кіберпросторі».

Форма контролю: обговорення.

Сьоме заняття.

Мета: навчання віртуальному етикету.

Хід заняття

Рольова гра: «Кодекс поведінки користувача Інтернет».

Виконання корекційної психологічної вправи «Правила «дорожнього руху» в кіберпросторі».

Форма контролю: обговорення.

Восьме заняття.

Мета: мінімізації наслідків негативних емоцій, викликаних віртуальною соціальною взаємодією.

Хід заняття

Міні лекція: «Способи регуляції емоційних станів».

Виконання корекційної психологічної вправи «Медітація».

Форма контролю: обговорення.

Дев'яте заняття.

Мета: освоєння та використання різних засобів вирішення конфліктів з партнерами по спілкуванню.

Хід заняття

Міні лекція: «Конструктивні способи вирішення міжособистісних та міжгрупових конфліктів».

Виконання корекційної психологічної вправи «Звіри у кіберпросторі».

Форма контролю: обговорення.

Таким чином, реалізація заявлених тренінгових програм мала забезпечити вирішення одного з головних завдань дисертаційного дослідження, а саме: «Апробацію системи корекційних засобів редукції агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет».

2.4. Профілактика кіберагресії та надання психологічної допомоги її жертвам Інтернет-засобами

Проведений аналіз публікацій з питань профілактики молодіжної агресії в мережі Інтернет та надання допомоги її жертвам (об'єктам кіберагресії) показує, що цим напрямом досліджень у психології приділяється увага, особливо в англійськомовних публікаціях (США), де найчастіше для цього використовуються засоби мережі Інтернет: web-портали, web-сайти та ін., які мають різне призначення.

Однак, незважаючи на це, вони недостатньо вивчені, немає конкретних вітчизняних розробок та досліджень з їхньої ефективності. Отже, доцільно розробити вітчизняні засоби профілактики та допомоги об'єктам кіберагресії, а це потребує аналізу відомих інтернет-засобів, а також розробки вітчизняного web-порталу.

Розглянемо структуру інтернет-засобів з профілактики та надання психологічної допомоги жертвам кіберагресії, реалізованих у вигляді веб-сайтів, на прикладі сайту www.cyberbullying.org засновника цього напрямку Б. Белсі (Belsey B.).

Сайт призначено для освіти й інформування людей з проблеми кіберзалякування; він містить інформацію: про форми, яких набуває кіберзалякування; про його профілактику та певні стратегії й дії, якими може

скористатися об'єкт кіберагресії, якщо це станеться. Причому обізнаність та знання тут є ключем (основою) до запобігання кіберзалякуванню.

Вікно містить дефініцію терміна «кіберзалякування» (“cyberbullying”), запропоновану Б. Белсі (B. Belsey), посилання на сайти партнерів, а також на сайт www.bullyingcourse.com, на якому розміщено онлайнві курси навчання з надання допомоги. У центрі екрана виводиться «розумне» вікно (SMART), у якому періодично змінюється інформація, що попереджає про основні, найбільш важливі елементи, котрі гарантують безпеку роботи в мережі Інтернет.

На сайті також наведено (меню «*Examples*») основні засоби і форми, які кіберхулігани (кіберагресори) можуть використовувати для виконання агресивних дій: *E-mail* (Електронна пошта), *Instant Messaging (IM)* (Моментальний обмін повідомленнями), *Chatroom/Bash Boards* (Чат/Bash дошки), *Small Text-Messages (SMS)* (Маленькі текстові повідомлення), *Web Sites* (Веб-сайти), *Voting Booths* (Кабіни для голосування) і *Other* (Інше).

Крім того, тут даються рекомендації, яким чином кіберхулігани (кіберагресори) використовують зазначені інформаційно-комунікативні засоби для реалізації агресивних впливів (дій) на жертву.

Щоб отримати допомогу, об'єктам кіберагресії необхідно перейти за гіперпосиланням на сайт www.inukshuk.com/, де буде електронна адреса help@bullying.org для звертання.

Як впливає з аналізу сайту Б. Белсі <http://www.cyberbullying.org/>, він не містить засобів власне віртуальної психологічної допомоги, а сконцентований на завданнях профілактики кіберзалякування і різного роду online-навчальних курсах і програмах.

Сайт www.stopcyberbullyingonguam.org/ містить також дефініцію терміна кіберзалякування (cyberbullying), форми кіберагресії, включаючи соціальні мережі Інтернет, інтерактивні ігри, з можливістю online-спілкування, коли кіберхуліган (кіберагресор) використовує погрози стосовно до інших гравців, відправку вірусів тощо. У матеріалах сайту

наголошується, що соціальні мережі Інтернет набагато спрощують отримання особистої інформації, фотографій та ін. про об'єкти агресії; крім цього наводяться рекомендації щодо припинення кіберзалякування та запобігання йому. Сайт містить тестову програму для тестування кіберхуліганів.

На сайті www.stopcyberbullyingonguam.org/ безпосередньо вказується, що це не поліцейська, юридична, лікарська або психологічна служба, а до об'єктів агресії є нагальна рекомендація звертатися по допомогу до відповідних органів, наприклад, набрати 911.

Проблемі захисту дітей від агресивних дій і дитячої порнографії в мережі Інтернет присвячено канадський сайт www.cybertip.ca/, а сайт www.ebullying.co.uk/ допомагає жертві знайти кіберагресора (кіберхулігана) (eBully).

Батьки 13-річного школяра Райєна Патріка Халлігана (Ryan Patrick Halligan), котрий учинив суїцид (bullycide, cyber bullycide) в результаті кіберзнущань, створили сайт <http://www.ryanpatrickhalligan.org/>, орієнтований на надання допомоги молодим людям та їхнім батькам в подоланні соціальних труднощів світу середньої школи. Сайт дозволяє, в разі потреби або при спробі суїциду, звертатися за психологічною допомогою.

Серед вітчизняних сайтів можна відзначити розробку (2001 р.) web-портала www.cybercrime-stop.org/, котра значно випереджала зарубіжні роботи як у напрямку профілактики кіберагресії та кіберзлочинів, так і у функціональній складовій порталу. На сьогодні web-портал www.cybercrime-stop.org/ не функціонує через брак фінансової підтримки.

Порівняльний аналіз основних web-порталів з надання допомоги об'єктам агресії в мережі Інтернет та їхніх функцій подано у додатку Ж, табл. Ж.4. З проведеного аналізу основних web-порталів з надання допомоги жертвам кіберагресії випливає, що основна частина з них спрямована на профілактику, освітні програми, *offline*-курси та ін., як правило, тільки для одного типу (виду, підтипу) агресії в мережі Інтернет – кіберзалякування

(cyberbullying), при цьому психологічна і правова допомога надається лише в $\approx 18\%$ з розглянутих web-порталів (див. додаток Ж, табл. Ж. 4).

Жертва агресії може звертатися за психологічною допомогою, переважно, з використанням електронної пошти (*E-mail*) або телефона, проте оцінка емоційного стану жертви як у момент звернення по допомогу, так і при наданні психологічної допомоги, не проводиться або таких відомостей немає. Це не дозволяє визначити необхідну психологічну допомогу, як у момент звернення, так і в процесі її надання.

При наданні психологічної допомоги необхідно не тільки враховувати вік потерпілих, а й оцінювати їхній нервово-емоційний стан в *online*-режимі, як у момент звернення за допомогою, так і в процесі її надання.

На підставі проведеного аналізу та рекомендацій провідних розробників порталів психологічних віртуальних служб розроблено вимоги до спеціалізованого web-порталу з профілактики та надання допомоги об'єктам кіберагресії [19], подані нижче.

Спеціалізований web-портал повинен мати надійне середовище реалізації програм, підтримку мобільного і бездротового доступу до web-порталу; службу новин в напрямку профілактики і надання допомоги об'єктам кіберагресії; електронну пошту, для отримання можливості створення власної адреси електронної пошти; домашню сторінку користувача, що надає можливість відобразити своє коротке резюме, включаючи фотографію.

Також має забезпечуватися захист web-порталу від інформаційних атак (кібератак хакерів та ін.). Кібератаки можуть бути спрямовані на порушення конфіденційності, цілісності або доступності інформаційних ресурсів web-порталу. Тут необхідно застосовувати комплексний підхід, що поєднує організаційні, технічні та програмні засоби.

Web-портал доцільно розміщувати на серверах Інтернет-провайдерів, які можуть забезпечити широку смугу пропускання каналів для різних служб web-порталу та ефективне підключення користувачів до мережі Інтернет.

Управління web-порталом у таких випадках має здійснюватися через Інтернет з автоматизованих робочих місць (АРМ) адміністраторів порталу.

Web-портал також повинен забезпечувати такі можливості:

- 1) настройку кінцевим користувачем (кастомізацію);
- 2) зміну наданої інформації залежно від ролі користувача, місця, країни, доступу, результатів його попередніх запитів тощо (персоналізацію);
- 3) збір інформації про об'єкт агресії (користувача), його ідентифікацію за IP-адресою, голосом, психолого-фізіологічними даними тонкої моторики руки при роботі з пристроями введення інформації комп'ютера (клавіатура, миша та ін.), а також виявлення його цілей тощо;
- 4) інструментарій для реалізації спільної роботи з психологом і механізми побудови зв'язків з іншими психологами-експертами зі спеціальних питань і функцій;
- 5) вбудовані системи пошуку інформації на порталі;
- 6) збір та індексування інформації з різних джерел;
- 7) створення єдиного психологічного простору з іншими психологічними службами та джерелами психологічної інформації (web-портали і web-сайти з надання допомоги об'єктам кіберагресії та ін.).

Спілкування користувача (об'єкта кіберагресії) та психолога має відбуватися:

- 1) в режимі *online*: (живі дискусії, консультації, мовне спілкування і відеоконференції);
- 2) в режимі *offline*: електронна пошта й інші *offline*-технології.

Віртуальна психологічна служба web-порталу повинна мати такі основні функціональні напрями роботи:

- 1) індивідуальне психологічне консультування;
- 2) групове психологічне консультування;
- 3) інформаційні послуги;
- 4) послуги навчання;

5) вирішувати дослідницькі завдання з профілактики та редукції кіберагресії, форм і методів надання об'єктам (жертвам) кіберагресії психологічної допомоги в режимі *online* і *offline* та ін.

На початковому етапі проектування web-порталу немає деяких даних, наприклад, способів організації спільної роботи для різних користувачів (об'єктів кіберагресії), особливостей запитів тощо; крім цього, з розвитком інформаційно-комунікативних технологій постійно з'являтимуться різні нові сервіси та засоби Інтернету.

Отже, спеціалізований web-портал повинен мати відкриту архітектуру, що дозволяє розширювати його функціональність, тобто додавати компоненти, а також програми сторонніх розробників.

Вся інформація повинна бути добре (прозоро) структурована і ієрархічно організована, щоб забезпечити користувачеві швидкий пошук даних, що його цікавлять (системи взаємозв'язків, гіперпосилань та ін.).

Для реалізації *online*-взаємодії доцільно використовувати спеціальне програмне забезпечення для проведення *online*-інтерв'ю та *online*-фокус-груп, наприклад, клієнтський пакет компанії *Interactive Research Group (IRG)*, а також голосові чати.

Голосові чати (*voice chat*) є програмним забезпеченням і середовищем для спілкування за допомогою голосу в мережі Інтернет, що, як правило, допускає також передачу одночасно і текстових повідомлень, а в ряді випадків і відео, наприклад, *Skype* та ін.

Для розповсюдження інформації користувачам необхідно використовувати загальноприйняті формати даних (*doc*, *docx*, *pdf*, *xml*, *html*, *xls*, *xlsx* та ін.). Треба також проводити контроль життєвого циклу інформації, тобто інформаційне оновлення порталу, подачу нового матеріалу і видалення старого.

Відповідно до викладених вище вимог розроблено α -версію спеціалізованого web-порталу <http://www.cyberbullying.org.ua> психологічної

служби допомоги об'єктам кіберагресії, відкриту функціональну архітектуру якого показано на рис. 2.2.

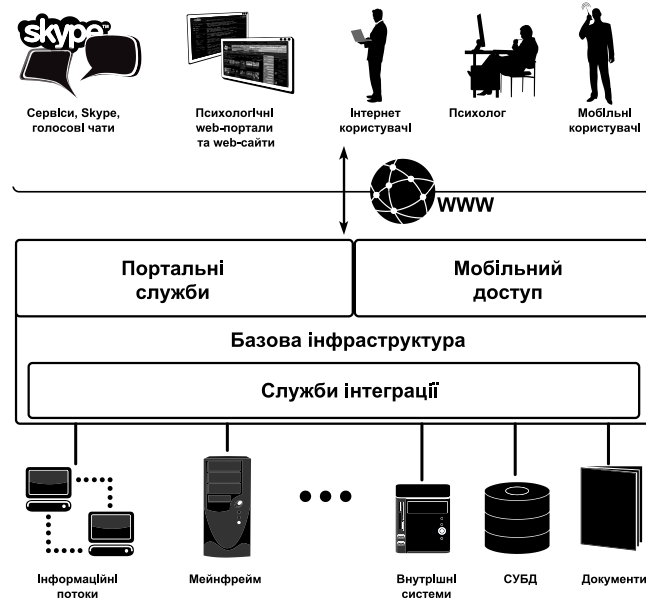
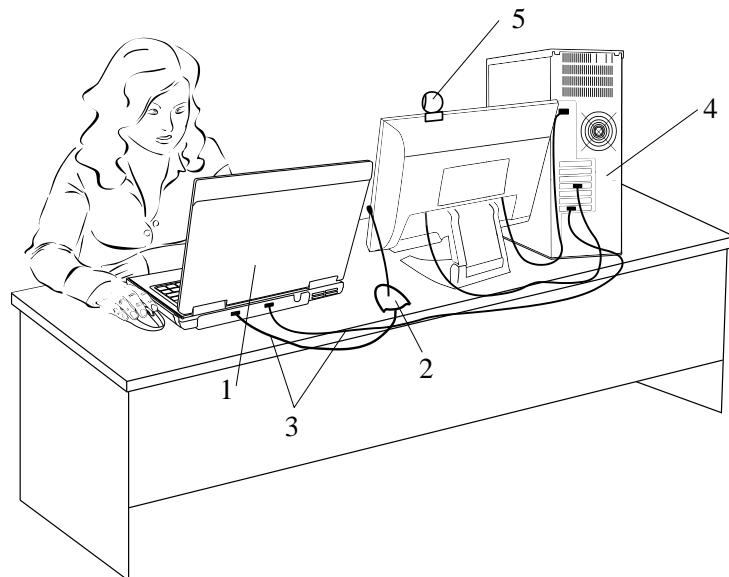

Рис. 2.2. Функціональна архітектура спеціалізованого *web*-порталу з надання психологічної допомоги об'єктам кіберагресії

З точки зору кінцевого користувача *web*-портал являє собою набір *web*-сторінок (портальних сторінок), на кожній з яких розміщено незалежні *web*-програми, що відображаються на портальній сторінці у вигляді різного виду вікон.

Схему робочого місця психолога при роботі на *web*-порталі <http://www.cyberbullying.org.ua> показано на рис. 2.3.

Примітка: 1 – комп’ютерний поліграф *eX-Sense*;

2 – мікрофон;

3 – з’єднувальні кабелі;

4 – комп’ютер психолога;

5 – *web*-камера

Рис. 2.3. Схема робочого місця психолога web-порталу <http://www.cyberbullying.org.ua>

При індивідуальному консультуванні в *online*-режимі з використанням голосових чатів психологові доцільно використовувати головні телефони з мікрофоном, що дозволить уникнути «мікрофонного» ефекту (позитивного зворотного зв’язку) у звуковому каналі.

При індивідуальному консультуванні користувачеві (об’єкту агресії) надається професійна психологічна допомога в режимі *online* – приватно, індивідуально, або в режимі *offline* – електронною поштою.

У спеціальній анкеті, яка відображається при відкритті web-сторінки допомоги, користувач (об’єкт агресії) описує свою проблему. Після

заповнення анкети віртуальна психологічна служба web-порталу залучає психолога, що спеціалізується на консультуванні.

Якщо користувач хоче консультуватися анонімно, то це вказується в анкеті, а якщо ні, то питання і відповіді зберігаються у вигляді аудіофайлів або тексту в базі даних web-порталу для подальшого аналізу та обробки.

Ця система *online*-психологічної допомоги додатково була задіяна при проведенні констатуючого і формуючого експериментів, де частина досліджуваних (3 % підлітків) звернулася з проханням надати індивідуальну психологічну допомогу та консультації, але так, щоб про це не знали їхні вчителі та учні школи. Наприклад, досліджуваний O_8 на питання анкети про необхідність надання допомоги відповів: «Я сам Вас знайду». Після отримання досліджуваними електронних адрес *E-mail* та *Skype* їм було надано необхідні консультації та психологічну допомогу з урахуванням їхнього емоційного стану, який мав середні та високі рівні стресу *Str* (Stress). При цьому, спотворення інформації досліджуваними не було виявлено.

Слід також зазначити, що надання такої *online*-психологічної допомоги потребує значно більших теоретичних і практичних досліджень, якісної підготовки практичних психологів, що не є метою цього дослідження, а являє собою один з її результатів – напрямів майбутніх досліджень.

ВИСНОВКИ

У роботі наведено теоретичне узагальнення та нове розв'язання наукової проблеми, яка пов'язана з розробленням засобів редукції агресивних проявів молоді в мережі Інтернет та їхнього запобігання. Основні висновки, що безпосередньо впливають з розглянутих у роботі завдань, полягають у такому.

1. На підставі аналізу сучасних літературних джерел і результатів психологічних досліджень встановлено, що загальним проблемам молоді, її агресивної поведінки, вивченню чинників агресії, як у реальному, так і в кібернетичному просторах (мережі Інтернет), хоча й приділяється істотна увага, але на сьогодні відсутні загальноприйняті теорії та моделі кіберагресії, не розроблена системна ментальної репрезентації кіберпростору молоддю, що не дозволяє досліджувати феномен молодіжної агресії в мережі Інтернет на основі принципів науковості та системності, однозначно виділити й дослідити соціально-психологічні чинники агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет і розробити засоби її редукції та запобігання.

2. Визначено систему соціально-психологічних чинників агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет.

Емпірично встановлено, що існують закономірності змін нервово-емоційного стану випробовуваних, які мають специфічний і яскраво виражений індивідуальний характер у віртуальних соціальних ситуаціях при агресивній віртуальній взаємодії (рівень стресу, ступінь невпевненості, ступінь хвилювання тощо).

3. Запропоновано систему редукції агресивної поведінки, її запобігання та безпеки молоді в мережі Інтернет, яка складається з основної програми «Тренінг модифікації агресивної поведінки молоді в мережі Інтернет» і двох допоміжних – для батьків («Тренінг інформаційно-комунікативної ефективності батьків») та для педагогів («Тренінг інформаційно-психологічної компетентності педагога»).

Перспективним напрямом подальшого дослідження є вивчення соціально-психологічних механізмів проявів агресії молоді у кіберпросторі, розгляд даної проблеми на гендерному рівні та розробка дієвих психолого-інформаційних алгоритмів щодо запобігання проявам кіберагресії у молодшому шкільному віці.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 12,2 млн українців щодня користуються Інтернетом <http://zaxid.net/home/showSingleNews.do?122 mln ukrayintsiv shhodnya koristuyutsya internetom&objectId=1260292>.
2. Берковіц Л. Агресія: причини, наслідки та контроль. Львів: Прайм-СВРОЗНАК, 2021. 512 с.
3. Блейхер В. М. Тлумачний словник психіатричних термінів <http://vocabulary.ru/dictionary/28/word/%C0%C3%D0%C5%D1%D1%C8%DF>.
4. Блискун О. О. Дослідження проблеми дефініцій категоріального апарату агресії (реальний простір). Теоретичні і прикладні проблеми психології: зб. наук. праць Східноукраїнського національного університету імені Володимир Даля. Луганськ: СХУ ім. В. Даля, 2021. № 2 (26). С. 57-76.
5. Берон Р. Агресія. Харків : Наука, 2021. 352 с.
6. Головатий М. Ф. Соціологія молоді : курс лекцій. Київ: МАУП, 2019. 224 с.
7. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Чернігів, 2023. 225 с.
8. Єніколопов С. Н. Поняття агресії в сучасній психології. Прикладна психологія. 2021. № 1. С. 60-72.
9. Жмуров Д. В. Словник термінів агресії. <http://vocabulary.ua>.
10. Закон України «Про сприяння соціальному становленню та розвитку молоді в Україні» від 5 лютого 1993 р. <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2998-12>.
11. Ізард К. Е. Психологія емоцій. /пер. з англ. Київ: Світ, 2019. 464 с.
12. Коноплицький С. Мережеві спільноти як об'єкт соціологічного аналізу. Соціологія: теорія, методи, маркетинг. 2019. № 3. С. 167-178.
13. Кравчук С. Л. Особливості психологічних детермінант агресивних проявів особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01. Київ, 2022. 265 с.
14. Креч Д. Моральність, агресія, справедливість. Питання психології. 2022. № 1-2. С. 84-97.
15. Крейхи Б. Соціальна психологія агресії / пер. з англ. Харків: Думка. 2020. 334 с.

- 16.Лящ О. П. Психологічна профілактика агресивних проявів в учнів професійно-технічних навчальних закладів: дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. Київ, 2016. 244 с.
- 17.Мазоха І. С. Індивідуально-психологічні особливості агресивності особистості : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.01 Київ, 2017. 197 с.
- 18.Максименко С. Д. Психологія учіння людини: генетико-моделюючий підхід : монографія. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2023. 592 с.
- 19.Мединська Ю. Агресивна дитина: зрозуміти, щоб допомогти. Педагогічна і вікова психологія. 2022. № 1. С.107-118.
- 20.Мізерна О. О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2015. 91 с.
- 21.Моделі агресивності. http://www.psychologos.ua/Моделі_агресивності.
- 22.Молодь не може жити без Інтернету <http://www.cnews.ua/news/top/index.shtml?2008/11/11/327066>.
- 23.Молодь прирівняла Інтернет до їжі і повітря: <http://izvestia.com.ua/ru/news/13841>.
- 24.Мотивація і діяльність. / Х. Хекхаузен. 2-е вид. Київ: Думка, 2019. 860 с.
- 25.Мотивація поведінки: біологічні, когнітивні і соціальні аспекти / Р. Фрэнкин. 5-е вид. Київ : Думка, 2019. 651 с.
- 26.Одинадцятирічна дівчинка повісилась із-за Інтернету <http://www.izvestia.com.ua/ru/news/12712>.
- 27.Підходи до визначення агресії: <http://ua.wikipedia.org/>.
- 28.Психологічний глосарій: Психічне здоров'я та захисні механізми особистості: <http://vocabulary.ua/dictionary/492/word/%C0%E3F0%E5F1F1%E8FF>.
- 29.Психологія і культура / Д. Мацумото.1-е вид. Дніпро : Логос, 2020. 718 с.
- 30.Райкрофт Ч. Критичний словник психоаналізу / Ч. Райкрофт. пер. з англ. Київ: Східноєвропейський Інститут Психоаналізу, 2015.288 с.
- 31.Словник за книгою «Психологія людини від народження до смерті» / за ред. А. А. Реана, 2022.

- <http://vocabulary.ua/dictionary/793/word/%C0%E3%F0%E5%F1%F1%E8%FF>.
32. Словник-довідник політичної психології
<http://vocabulary.ua/dictionary/5/word/%C0%C3%D0%C5%D1%D1%C8%DF>.
33. Терлецька Л. Г. Вікова психологія і психодіагностика : підручник. Київ: Видавничий Дім «Слово», 2023. 608 с.
34. Федух І. С. Психологічні особливості проявів агресивності в ранньому юнацькому віці : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. К., 2017. 260 с.
35. Фрейд З. Психоаналіз. Релігія. Культура. Київ: Ренесанс, 2021. 296 с.
36. Фрейд З. Психологія безсвідомого. Київ : Просвіта, 2020. 448 с.
37. Фромм Е. Анатомія людської деструктивності. / пер. з англ. Львів : Попурі, 2019. 624 с.
38. Хекхаузен Х. Мотивація і діяльність. Х., 2016. Т. 1. С. 365-405.
39. Шебанова С. Г. Профілактика і корекція агресивної поведінки студентів засобами тренінгу спілкування : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Херсон, 2020. 212 с.
40. Шевченко А. І. Ідеї академіка В. М. Глушкова і сучасні проблеми штучного інтелекту. Штучний інтелект. 2018. № 1. С. 6-18.
41. Юридична психологія. Словник термінів.
<http://vocabulary.ua/dictionary/20/word/%C0%C3%D0%C5%D1%D1%C8%DF>.
42. Abderhalden C. The systematic assessment of the short-term risk for patient violence on acute psychiatric wards. Dissertation to obtain the degree of Doctor at the Maastricht University. 2018. P. 165.
43. Agatston P. Cyber Bullying and Youth
<http://www.silentnomore4teens.org/journal/2010/7/19/cyber-bullying-and-youth.html>.
44. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. Englewood Cliffs. NJ : Prentice-Hall, 2013.
45. Blair C. An exploratory analysis of the mental health impacts of digital media on electronic aggression in youth: the coliseum effect. Thesis Submitted in Partial Fulfillment of the Requirements for the Degree of Master of Science Health

- Education. The University of New Mexico, Albuquerque, New Mexico, 2020. P. 124.
46. Bushman B. J. Aggression. Huesmann. 2020.
<http://referer.us/http://www.rcgd.isr.umich.edu/aggr/articles/Huesmann/2010.Bushman&Huesmann.Aggression.HandbookSocial.pdf>.
47. Campfield D. Cyber Bullying and Victimization: Psychosocial Characteristics of Bullies, Victims, and Bully. Victims. Dissertation presented in partial fulfillment of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy in Psychology, Clinical. The University of Montana, Missoula, MT, 2018. P. 163.
48. Chait J. Impact of Cyber Bullying.
http://safety.lovetoknow.com/Impact_of_Cyber_Bullying.
49. Crick N., Werner N., Casas J. Childhood aggression and gender: A new look at an old problem. N. Werner, J. Casas. 2019.
50. Definitions of 'aggression'
<http://www.definitions.net/definition/aggression/>.
51. Dennen J. M. G. Problems in the concepts and definitions of aggression, violence, and some related terms.
<http://rechten.eldoc.ub.rug.nl/FILES/root/Algemeen/overigepublicaties/2005enoud er/PROBLEM1/PROBLEM1.pdf>.
52. Douglas R. L. Instrumental and reactive violence: the role of mental health factors and maltreatment history in the manifestation of violent offending. Dissertation to obtain the degree of Doctor of Philosophy, Dalhousie University Halifax, 2020. P. 257.
53. Hertz M. F. Electronic Media and Youth Violence. David-Ferdon C.: A CDC Issue Brief for Educators and Caregivers. Atlanta (GA): Centers for Disease Control, 2018. P. 24.
54. Hertz M.F. Electronic Media and Youth Violence: A CDC Issue Brief for Educators and Caregivers. Atlanta (GA): Centers for Disease Control. C. David-Ferdon. 2018.
http://www.cdc.gov/ncipc/dvp/YVP/electronic_agression_brief_for_parents.pdf.

55. Hinduja S. State Cyberbullying Laws: A Brief Review of State Cyberbullying Laws and Policies. Cyberbullying Research Center. Retrieved. 2010. www.cyberbullying.us/Bullying_and_Cyberbullying_Laws.pdf.
56. Hinduja S. Bullying Beyond the Schoolyard. Preventing and Responding to Cyberbullying. Corwin Pr. London and New York, 2018. P. 254.
57. Koskeniemi M. 'The Lady Doth Protest Too Much' Kosovo, and the Turn to Ethics in International Law. *The Modern Law Review*, 2022. Vol. 65, № 2. P. 159-175.
58. Law D. M. Are cyberbullies really bullies? An investigation of reactive and proactive online aggression. *Computers in Human Behavior*, 2022. V. 28, 2. P. 664-672.
59. Lorenz K. Das sogenannte Böse : Zur Naturgeschichte der Aggression. Deutscher Taschenbuch Verlag, München. 2013. P. 304.
60. Malamuth M. and Addison T. Integrating Social Psychological Research on Aggression within an Evolutionary-based Framework. *Blackwell Handbook of Social Psychology : Interpersonal Processes*. Edited by Garth Fletcher and Margaret Clark. Blackwell Publishers Ltd. 2021. P. 129-161.
61. Noorbaloochi S. Massachusetts Bans Electronic Bullying
<http://www.theepochtimes.com/n2/united-states/massachusetts-bans-electronic-bullying-31861.html>.
62. Olsen J. Moral orientation and coping strategies for teen electronic social aggression: developing themes for public service messages and advocacy groups P. 146-153.
<http://www.google.com.ua/url?sa=t&source=web&cd=1&ved=0CBcQFjAA&url=http%3A%2F%2Fwww.childrenscentral.msu.edu%2Fawards%2Fprevious%2520Award%2520Winners%2FOlsen%2520Smreker%2520Paper.pdf&rct=j&q=Olsen%20j.%20MORAL%20ORIENTATION%20AND%20COPING%20STRATEGIES%20FOR%20TEEN%20ELECTRONIC%20SOCIAL%20AGGRESSION%3A%20DEVELOPING%20THEMES%20FOR%20PUBLIC%20SERVICE%20MESS>

AGES%20AND%20ADVOCACY%20GROUPS&ei=QLMaTrWtIMOq-gbTk-jXBw&usg=AFQjCNGm1vIHznLAscumyaiiHnLPon9fNw&cad=rja.

63. Porter L. *Aggression. Adapted from Young children's behaviour. (3rd ed.)* Sydney: Elsevier. 2018.
http://www.louiseporter.com.au/pdfs/aggression_web.pdf.
64. Ramirez M. *Human Aggression: a multifaceted phenomenon. Documentación. Centreur. Madrid, 2023. P. 460.*
65. Raskauskas J. *Involvement in traditional and electronic bullying among adolescents. Dev Psychol, 2017. V. 43. P. 564-575.*
66. Taki M. *A new definition and scales for indirect aggression in schools: results from the longitudinal comparative survey among five countries. The Journal of Educational Sociology. 2018. P. 7, 3-19.*
67. Tedeschi J. T. *Violence, aggression, & coercive actions. Washington, DC : American Psychological Association, 2014. P. 168.*
68. *The General Aggression Model as a Framework for Understanding Torture and Genocide*
<http://www.nssa.us/journals/2008-31-1/2008-31-1-01.htm>.
69. Whitty M. T. *New rules in the workplace: Applying object-relations theory to explain problem Internet and email behaviour in the workplace. Computers in Human Behavior, 2020. V. 22. P. 235-50.*
70. Willard N. *Cyberbullying and cyberthreats: responding to the challenge of online social aggression, threats, and distress. Research Press, 2017. P. 311.*
71. Zillmann D. *Hostility and aggression. N.J.: Lawrence Erlbaum Associates, 2019. P. 422.*